

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ДРАЧУК ЮЛІА ОЛЕКСАНДРІВНА

Допускається до захисту:

в.о. завідувача кафедри історії
України та спеціальних галузей
історичної науки,
д.і.н., професор

_____ Темірова Н. Р.
« ____ » _____ 2022 р.

ЖІНКА В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

ЗА МЕМУАРАМИ СУЧАСНИКІВ

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:

Отземко О.В., доцент кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичної науки,
к.і.н., доцент

Оцінка: ____ / ____ / ____

(бали/за шкалою ECTS/за національною шкалою)

Голова ЕК:

Степанчук Ю.С., д.і.н., професор

(підпис)

Вінниця – 2022

Драчук Ю. О. Жінка в добу Української революції 1917–1921 рр. за мемуарами сучасників. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця 2022.

В роботі проаналізовано образ жінки в добу Української національної революції 1917–1921 рр. за мемуарами учасників та сучасників. Визначено, що мемуари зазначеного періоду мають надзвичайно високий інформаційний потенціал. Жінки-мемуаристки писали про свою діяльність у революційні часи: урядова діячка, вчителька, військова, підпільниця, лікарка, сестра-милосердя тощо. Дослідження базується на принципах історизму, всебічності та комплексності, світоглядного плюралізму, застосовано методи аналізу та синтезу, узагальнення, порівняльно-історичний, біографічний, хронологічний.

Ключові слова: мемуари, жінки, Українська національна революція.

93 с., Бібліограф.: 88 найм.

Drachuk Y. O. A woman during the Ukrainian revolution of 1917–1921 according to the memoirs of contemporaries. Specialty 032 «History and Archaeology», OP «Public History». Specialty 032 «History and Archeology», EP «Public History». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2022.

The paper analyzes the image of a woman during the Ukrainian National Revolution of 1917–1921 based on the memoirs of participants and contemporaries. It was determined that the memoirs of the specified period have extremely high informational potential. Women memoirists wrote about their activities in revolutionary times: a government official, a teacher, a soldier, an underground worker, a doctor, a sister of mercy, etc. The research is based on the principles of historicism, comprehensiveness and complexity, worldview pluralism, the methods of analysis and synthesis, generalization, comparative-historical, biographical, chronological are applied.

Keywords: memoirs, woman, Ukrainian national revolution,

93 p., Bibliography: 88 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1 Стан вивчення проблеми	6
1.2 Характеристика джерел.....	15
1.3 Методологічні засади дослідження.....	23
РОЗДІЛ 2 ВІДДЕЗРКАЛЕННЯ В МЕМУАРИСТИЦІ ГРОМАДСЬКОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК.....	27
РОЗДІЛ 3 ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ АРМІЇ ЗА СПОГАДАМИ СУЧАСНИКІВ	44
3.1 Жінки-військові.....	44
3.2 Жінки-сестри-жалібниці та лікарки.....	55
РОЗДІЛ 4 ОСОБИСТИЙ ТА ПОБУТОВИЙ ВИМІР ЖИТТЯ ЖІНОК ЗА МЕМУАРНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ.....	68
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	85

ВСТУП

Актуальність. Українська історія багата на значущі, «поворотні» події, навіть періоди. Одним з таких періодів є Українська національна революція 1917–1921 рр., велике історичне значення якої зумовлене значним зростанням рівня національної свідомості українського народу, набуттям досвіду державотворення, який міцно врізався в історичну пам'ять. Не дивлячись на великі втрати і страждання, які випали на долю народу, його прагнення до самозбереження як окремого національного суспільства не зникло. З цього прагнення цілком природно народжувалась впевненість, що нормальний розвиток неможливий без власного державного організму. Це було майбутнім закладом відродження української державності.

Не дивно, що інтерес професійних істориків і громадськості до подій Української революції не згасає, породжуючи дискусії, нові напрямки досліджень. Помітною тенденцією сучасної історичної науки є прагнення науковців до вивчення історичних подій, процесів через долі окремих людей, котрі були їх свідками, учасниками або навіть творцями. Це дало імпульс новій хвилі досліджень мемуарної літератури як джерела з новітньої історії України, значний пласт якої, до того ж, протягом тривалого часу був недоступним для істориків. З огляду на це особливий інтерес становить вивчення мемуарів учасників та очевидців революційних подій 1917–1921 рр. Значення їх підвищується через недостатню збереженість інших видів джерел з історії цього періоду.

Актуальним також є фокусування на вивченні жіночого досвіду участі в революційних подіях через аналіз поглядів на «жінку в добу революції», віддзеркалених в мемуаристиці як самих жінок так їх сучасників чоловіків.

Об'єкт дослідження: історичний досвід жінок доби революції (на прикладі жінок-учасниць українського національного руху часів Української революції 1917–1921 рр.).

Предмет дослідження: інформаційний потенціал мемуарів сучасників Української національної революції 1917–1921 рр. щодо вивчення досвіду участі жінок у революційних подіях.

Хронологічні рамки дослідження: 1917–1921 рр. – період Української національної революції.

Географічні межі дослідження: територія України в сучасних кордонах.

Мета дослідження: характеристика інформаційного потенціалу мемуарів учасників та очевидців Української національної революції щодо розкриття історичного досвіду жінок доби революції.

Завдання дослідження:

- з'ясувати стан вивчення проблеми, обраної для дослідження, окреслити джерельну базу та методологію дослідження;
- розкрити інформаційний потенціал мемуарів щодо висвітлення громадської та професійної діяльності жінок під час революції;
- проаналізувати спогади сучасників про жінок в українській армії – військових, сестер-жалібниць, лікарток;
- дослідити інформаційні можливості мемуарів щодо вивчення особистого та побутового виміру жінок у революційні часи;
- проаналізувати відмінності жіночих і чоловічих спогадів щодо відображення діяльності жінок-учасниць Української революції 1917-1921 рр.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у тому, що запропоновано інформативний зріз мемуарних джерел, що дозволяє скласти уявлення про досвід участі жінок у революційних подіях, ставлення до революції, свого місця в ній.

Практичне значення полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані в ході підготовки узагальнюючих праць з історії України та історії Українською національної революції 1917–1921 рр. Систематизований джерельний матеріал може слугувати створенню

навчальних посібників і читанню спецкурсів з джерелознавства історії України, української мемуаристики, мемуаристики 1917–1921 рр.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені на Міжнародних наукових конференціях 2022 р.: «Жіноча мемуаристика часів Української революції 1917–1921 рр. в контексті історичної пам'яті», «Революційні події розгорялися шаленим темпом»: спогади Т. Михайлівської-Цимбал про Українську революцію 1917-1921 рр.». Окремі матеріали по темі дослідження були представлені у вигляді статті у «Віснику Студентського наукового товариства ДонНУ»: «Вінниця очима Софії Русової» (2022 р.).

Структура роботи визначається метою та логікою дослідження і відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

Обсяг використаних джерел складає 88 найменувань.

Загальний обсяг роботи становить 93 сторінки, з яких основний текст займає 84 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення проблеми

Історіографія проблеми включає три групи досліджень. Перша група – джерелознавчі дослідження мемуарної літератури як різновиду джерел особового походження. Вітчизняний джерелознавець Я. Калакура вважає, що цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ [22, с. 413].

Важливим є те, що в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел. Також матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах [22, с. 413]. Тому їхнє використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох або осіб.

Щодо такого виду джерел особового походження, як мемуари, то варто відмітити, що ряд дослідників по-різному визначають цю категорію та їхню класифікацію. На думку радянського джерелознавця І. Ковальченко, мемуари є досить важливим джерелом. Мемуари і розповіді очевидців та сучасників про різні події особистого та суспільного життя можна розділити на спогади або власне мемуари, автобіографії і щоденники [27, с. 237]. Вони містять значну кількість фактів і деталей подій, свідком і учасником яких був їх автор. У більшості випадків ці деталі і факти не відображені в інших джерелах [27, с. 237].

Дослідник пише, що саме мемуари показують, як сприймалися і оцінювалися ті чи інші події і явища соціально-економічної, ідейно-політичного та духовного житті різними групами і категоріями населення [27,

с. 237]. У мемуарах також містяться незамінні відомості про устрій повсякденного життя, побут, звичаї минулого [27, с. 237]. Тобто мемуари дають можливість відчувати дух досліджуваного часу і саме це обумовлює їхню високу цінність як історичного джерела.

Водночас вони мають ряд суттєвих особливостей, що впливають на їхній інформаційний потенціал. По-перше, мемуари (власне спогади, автобіографії) пишуться через багато років після описуваних подій, тому можуть містити сплутані дати, зміщені події, приписування вчинків, дій однієї особи іншій; якщо автор мемуарів використовує інші джерела і літературу, то часом важко відокремити те, що їм взято з літератури, з'ясувати, що він пише з чужих слів і свідком чого він був сам; мемуари, серед усіх джерел, відрізняються найбільшою суб'єктивністю [27, с. 237].

С. Макарчук вважає, що до мемуарної літератури відносяться твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси та події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу. Дослідник переконаний, що кожного разу мемуарист, беручись за написання, вже наперед бачить мету твору, тобто свідомо обирає ту чи іншу позицію стосовно осіб і явищ, про які має намір написати, показати їх велике чи мізерне значення, свою позитивну роль у подіях [42, с. 303]. Якщо ця роль була негативною, то мемуаристи або замовчували це, або звинувачували інших.

На думку дослідника, події й особи у мемуарах майже завжди відображені невідповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста. Така невідповідність мемуарної розповіді історичній дійсності часто створюється і поза волею автора, якому одні події запам'яталися менше, інші – більше, одні явища і особи подобалися, інші викликали негативне сприйняття, а чогось дуже важливого він міг не бачити і не знати [42, с.303]. Це ще раз підтверджує суб'єктивний характер мемуарних джерел.

С. Макарчук пропонує власну класифікацію мемуарів за жанрами. Згідно з якою виділяє кілька жанрових підвидів: спогади, автобіографії,

щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи), літературні записи [42, с.305].

Раніше згаданий дослідник Я. Калакура переконаний, що спогади (мемуари) є найчисленнішим різновидом джерел особового походження. Їх цінність, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів та ін. [22, с.414].

Відзначимо також низку статей Н. Любовець, присвячених розвитку української мемуаристики, а також її значенню як історичного та біографічного джерела [39; 40 ;41].

Особливості жіночих спогадів про минуле окреслені у низці наукових розвідок О. Кісь [24]. Історикиня спеціалізується на усноісторичних дослідженнях жіночого досвіду першої половини ХХ ст. В її працях подається докладний аналіз особливостей жіночих спогадів та їхніх відмінностей від спогадів чоловіків.

Другу групу історіографії обраної для дослідження теми становлять праці, в яких аналізується мемуаристика учасників та очевидців Української національної революції. Треба зазначити, що вітчизняні дослідники мемуарної спадщини революційної доби зосереджуються на чоловічих мемуарах. Однією з перших таких робіт є дисертація А. Малика (1999 р.) «Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» [43]. Зважаючи на досить великий комплекс мемуарів, дослідник визначив їх значення у висвітленні проблем державного будівництва, міжнародного становища та зовнішньої політики УНР, формування національних збройних сил в період березня 1917 квітня 1918 рр. Відзначимо, що це одна з перших спроб комплексного дослідження мемуарів як джерела з історії української революції в період діяльності Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

Цю тему продовжує дисертація Ю. Каліберди, захищена в 2003 р. «Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.» [23].

Праця Р. Я. Пирога «Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років» є дещо ширшою зважаючи на період та кількість використаних джерел [61]. Автор подає детальний огляд основних мемуарних груп зазначеного періоду, розмежовуючи мемуаристів за критерієм політичної належності. Професор Р. Пиріг також наголошує на причинах створення мемуарів: «Складний і напружений перебіг революційних процесів, невдача низки державотворчих проектів, емігрантське буття стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох провідних постатей тієї доби» [62, с. 31].

Відзначимо також статті В. Піскун та І. Морозової, присвячені емігрантській мемуаристиці міжвоєнних років та її засобам її оприлюднення [63; 46].

Про спогади учасників подій 1917–1920 рр. на Донеччині, що знаходяться у фондах Державного архіву Донецької області пише і О. В. Отземко [52; 53]. Авторка зауважує, що ці фонди мають значний масив спогадів учасників революційних подій 1917–1920 рр. Як зауважує дослідниця: «Усі вони різні за обставинами і часом походження, обсягом, формою і засобами відтворення, а головне, за значущістю інформації, яку несуть» [52, с. 334].

Зважаючи на активізацію досліджень, закономірною є поява останніми роками навчальної літератури з цієї теми, зокрема навчального посібника В. Пархоменка «Вітчизняна мемуаристика Української революції 1917–1921 рр.» [54].

Переходячи безпосередньо до теми дослідження варто звернути увагу на роботи, в яких аналізуються різні аспекти жіночої мемуаристики часів Української національної революції. Найбільш ґрунтовною для нашого дослідження є праця Р. Ковалю під назвою «Жінки у Визвольній війні. Історії,

біографії, спогади. 1917–1930» [25]. Це унікальне видання у великому подарунковому форматі містить відбиток історії, у якому яскраво відображена роль жіноцтва у боротьбі за незалежну Україну на початку ХХ ст. Майже 500 жінок, які боролись за волю України в першій третині минулого століття, стали героїнями цього дослідження.

Автор представив добу українсько-російської війни в 1917–1920-х рр. крізь призму буремних жіночих доль, а саме хоробрих козачок Тіни Пекарчук, Світлани Харченко, Юзефи Лисогор, Ганни Осадчої, легендарних підпільниць доби УНР Віри Бабенко, Тамари Петрів, Марії Тарасенко, лікарів Христини Сушко, Людмили Бризгун, шляхетних сестер милосердя Галини Ліневич, Ірини Шмігельської-Климкевич, Марії Волосевич, Терези Кохель, письменниць-борців Галини Журби, Софії Русової, Юлії Кіцери, Тетяни Михайлівської-Цимбал, а ще Ганни Совачевої, Мілени Рудницької та інших жінок.

Книжка заснована на документах із ГДА СБУ, ЦДАВО України, спогадах, щоденниках та свідченнях вояків і воячок Армії УНР та учасниць повстансько-партизанського руху. Також під час написання Роман Коваль використовував інформацію з еміграційної періодики другої половини ХХ ст.

В якості історичного джерела до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні виступають мемуарні джерела у статті О. В. Оніщенко [49]. Авторка дає широкий огляд кола жінок-мемуаристок зазначеного періоду, умовно поділивши їх на представниць молодшого покоління, молодих жінок та діячок старшого покоління. Серед них потрібно виділити Н. Суровцову, Н. Полонську-Василенко, С. Русову, С. Зерову та інших мемуаристок. О. Оніщенко підкреснює, що «жіночі спогади – це спроба більш широкого погляду на історичні процеси, оцінки подій та фактів під різними кутами зору» [49, с.365]. Окреме дослідження творчої спадщини було зроблено І. В. Зайченко [16].

О. І. Бонь вивчає мемуари Наталії Полонської–Василенко на предмет реакції на захоплення більшовиками Києва на початку 1918 р., порівнюючи їх

зі спогадами іншого сучасника В. Василька [5]. Автор зазначає, що спогади Н. Полонської-Василенко та щоденник В. Василенка, використовуються, як приклад его-документів того періоду. У результаті розвідки було виявлено, що українська гуманітарна інтелігенція загалом негативно поставилась до більшовицького завоювання і «червоного терору» [5, с.1].

На основі першоджерел І. І. Кривошея та Л. М. Якименко намагаються відтворити події в житті громадської активістки, політичної діячки, науковиці та письменниці Надії Суровцової на тлі розгортання визвольних змагань українського народу в період Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. [32]. Мемуарну спадщину Н. Суровцової у своєму дослідженні використовує також Біличенко [3].

Важливе значення також мають праці біографічного характеру, в яких розглядаються різні аспекти життєвого шляху, творчості, наукової та громадської діяльності авторів мемуарів, які залучені нами до аналізу. Г. Л. Махорін у своїй статті називаючи Тамару Петрів «невтомною борчиною за незалежність України», розповідає про головні віхи її життя [44]. О. Б. Петренко говорить не тільки про біографію Софії Русової, а й розповідає про її культурну та освітню діяльність [59]. Схожої теми торкається і Л. В. Гонюкова говорячи про С. Русову та український жіночий рух, частиною якого вона стала [10]. Життєпис та активна робота в дипломатичній сфері уряду УНР Надії Суровцової стали темами досліджень Н. М. Кошової та І.І. Кривошея [30; 32]. Дослідженням життєвого та творчого шляху Ганни Сочакової у своїй роботі займається О. П. Ротач [69]. За словами автора, уперше створено цілісний науковий біографічний нарис, що розкриває життя Г. В. Сочакової в сукупності всіх його внутрішніх та зовнішніх виявів – від дитинства, навчання, творчої та громадської діяльності, до смерті на еміграції. Життєпис Харитини Пекарчук від народження в Сімферополі до участі у збройному захисті УНР у 1918–1920 рр., в тому числі у Першому Зимовому поході Армії УНР у 1919–1920 рр., розглядається у роботі науковця А. В. Іванець [20]. М. Шевелева описує у своїй статті життя Марії Лівицької, громадської діячки, активістки

жіночого руху та дружина першого президента УНР в екзилі Андрія Лівницького [88].

Третя група – дослідження жіночої історії, зокрема присвячені участі жінок в Українській національній революції. Питання визначення ролі жінки в добу Української національної революції 1917–1921 рр. привернула увагу українських та зарубіжних науковців та дослідників ще в середині ХХ ст.: перші праці з'явилися в діаспорі.

Перша спроба аналізу участі українського жіноцтва в революційних змаганнях 1917–1921 рр. зроблена в статті М. Пеньковської «Українська жінка в огні революції», опублікованої в 1939 р. [57]. У 1953 р. в часописі «Наше життя» було опубліковано статтю, присвячену жінкам, які на різних посадах працювали в Українській Центральній Раді [47].

Здобутком української історіографії в діаспорі стала унікальна праця про українок М. Д. Богачевської-Хом'як під назвою «Дума України – жіночого роду» [4]. Це перша узагальнена науково-історична робота, що висвітлює роль українських жінок у затяжній, напруженій, кривавій боротьбі багатьох поколінь за незалежність України. Утворивши свої громади, товариства, зрештою – наймасовіший Союз Українок, ширили освіту, культуру, утверджували національну свідомість серед свого населення. Так, завдяки роботі українських жінок, завдяки їхній співпраці з міжнародними жіночими організаціями світ довідався про УНР, про її демократичні засади, про лютий Голодомор 33-го, про героїчну боротьбу українських повстанців з фашистськими та більшовицькими окупантами.

Сучасна історіографія представлена працями Л. Смоляр, О. Оніщенко, Л. Петрішиної, О. Лабур тощо. Дослідниця Л. О. Смоляр у комплексній праці ґрунтовно та детально описує процес становлення та розвитку жіночого руху в українських землях, зокрема Наддніпрянській Україні II пол. ХІХ – поч. ХХ ст. [79]. Розкривається історія створення та діяльності жіночих товариств, описуються форми їх роботи, подаються яскраві приклади широкої участі жінок в культурно–освітньому, громадському, народницькому русі. Попри те,

що монографія Л. О. Смоляр не охоплює часи Української революції, глибоке дослідження авторкою жіночих рухів різного політичного забарвлення в передреволюційні роки дозволяє зрозуміти причини та особливості жіночої активності в наступний період.

В іншій праці О. Смоляр під назвою «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні» простежується еволюція ролі жінок в історії України в ширшому хронологічному форматі [78]. Аналізується становище українських жінок, їхній політичний і соціальний статус з найдавніших часів до сьогодення. У монографії складено бібліографію літератури з питань жіночої історії в Україні, зібрано біографії жінок, діяльність яких суттєво вплинула на суспільно-політичний та культурний розвиток України, складено перелік жіночих громадських організацій, що були і є невід'ємною частиною громадянського суспільства.

Чимало досліджень останнім часом присвячено безпосередньо участі жінок в подіях Української національної революції. Особливо виділяється 1917 р., події якого активізували жіночий рух, дали поштовх до реалізації жіночих прагнень у різноманітних сферах. Перш за все, варто відмітити наукові розвідки О. В. Оніщенко, серед яких відзначимо кандидатську дисертацію під назвою «Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік» [48]. Дисертація присвячена громадсько-політичній діяльності жінок та змінам їх соціального статусу в умовах піднесення українського національно-визвольного руху в 1917 р. Авторка простежила трансформацію соціального статусу жінки, застосувавши, окрім іншого, аналіз демографічних показників, рівень залучення жінок до освіти на усіх рівнях та доступності права нарівні з чоловіками навчатися у вищих навчальних закладах. Дослідницею було визначено основні сфери професійної зайнятості жінок різних соціальних прошарків. Також відзначено особливості повсякденного життя жінок у період революційних потрясінь, вплив суспільних трансформацій на емоційний та психологічний стан жінок. Варто зазначити, що у роботі О. Оніщенко було простежено участь жіноцтва в українському національно-визвольному русі

протягом 1917 р., внесок до процесу розбудови національної держави, розвитку національної освіти та культури. Дотичним до цієї теми є стаття О. М. Бежук та А. Б. Грідіної [2; 11].

Активна участь жінок у національному державотворенні, а саме включення до складу УНР та їхня політична діяльність висвітлена у праці Л. В. Петришиної [60]. О. В. Лабур, піднімаючи гендерні проблеми початкового етапу революції, використовує поняття «вікно можливостей» щодо реалізації прагнень українського жіноцтва у революційних подіях [35]. Схожої проблематики торкається, і згадана раніше, О. В. Оніщенко у своїй статті, говорячи про трансформацію гендерних стереотипів в тогочасному українському суспільстві [50]. Зміна типової ролі жінки та перекваліфікація у воячок відображена у роботі Т. М. Швидченко, де дослідниця розглядає питання іучасть жінок у воєнних діях під час національно–визвольної революції 1917 – 1921 рр., аналізуючи біографії воячок Армії УНР і Галицької армії [87]. Водночас, огляд української історіографії проблеми «жінка у революції», зроблений Т. В. Орлової, констатує недостатню увагу вітчизняних науковців до означеного питання [51].

Отже, можна зробити висновок, що проблема ролі та участі жінок у Національно-демократичній революції 1917–1921 рр. знайшла своє відображення у працях різних дослідників, що загалом являє собою великий масив робіт. Однак дослідження, що мало б на меті конструювання образу жінки в революції 1917–1921 рр. на основі мемуарних свідчень ще немає. Тому матеріал мемуарних джерел, залучений до дослідження, сприятиме вдосконаленню, розширенню і наповненню джерельної бази вітчизняних дослідницьких студій новими відомостям для вивчення досвіду жіночого участі в революції 1917–1921 рр.

1.2. Характеристика джерел

Джерельну базу магістерської роботи становить такий комплекс джерел: мемуаристика, як складова джерел особового походження, законодавчі акти, програмні документи політичних партій, періодична преса тощо.

Головним джерелом для магістерської роботи, зважаючи на тему дослідження, є мемуари, під якими, перш за все, розуміються спогади, автобіографії, щоденники та некрологи жінок та чоловіків, що були учасниками або очевидцями Української національної революції 1917–1921 рр.

Насамперед варто відзначити, що мемуари – це різновид джерел особового походження. Загалом, джерела особового походження об'єднують декілька різновидів, які характеризуються спільною ознакою – індивідуальне авторство. Основними видами таких джерел є спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки, некрологи тощо. Суб'єктивність мемуарів дозволяє разом з тим найбільш чітко з'ясувати позицію автора і відповідної громадської і соціальної групи в описуваних подіях.

Працюючи з мемуарами, слід пам'ятати про їх ще однією особливість. Хто б не був автор мемуарів і які б цілі він ставив перед собою при їх написанні, він знає, як закінчиться та чи інша подія, яке місце воно зайняло в історії, як вплинуло на наступні, як надалі діяли його учасники тощо [27, с.238]. Це накладає певний відбиток і на відбір матеріалу, і на оцінку подій і діючих осіб. Тому для мемуарів в більшості випадків характерні оцінки не часу описуваних подій, а часу написання мемуарів.

Не менш важливо враховувати і те, що мемуари розрізняються за своїми масштабами і хронологічним періодом, який охоплюють [27, с.238]. Вони можуть представляти спогади про конкретну подію або людину. Зрозуміло, що характер мемуарів визначається їхнім автором.

Не варто забувати і про те, що автор мемуарів кожного разу оцінює описувані події не з позиції синхронної подіям власної та громадської думки,

а з позицій своїх поглядів під час створення, відповідно він не відображає поглядів зображувальної епохи, а пристосовує її до переконань і поглядів, які панували в суспільстві через кілька десятиріч [42, с.304].

Варто пам'ятати і те, що спогади, створені за живими слідами подій, як правило, точніше передають їх характер і зміст, а у спогадах, написаних через багато років, на характер авторської оповіді негативно впливають не лише притуплення гостроти пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися за минулий час у його поглядах, сприйнятті дійсності тощо [22, с.414].

Отже, можна зробити висновок, що мемуарна література безперечно є цінним і водночас специфічним історичним джерелом. Мемуари додають історичному дослідженню глибини та усебічності завдяки висвітленню інших, невідомих документальним джерелам, сторін. Вони мають ряд особливостей, серед яких найголовнішою є суб'єктивність автора. Ряд дослідників по-різному розуміють поняття мемуарів та їх класифікації, проте найважливішим є все таки загальна методика аналізу цього виду джерел.

З огляду на це відмітимо, кілька особливостей спогадів, які писали жінки. По-перше, це суб'єктивність авторки, що писала спогади. Здатність історичного джерела відображати минуле не означає, що це відображення завжди достовірне, адекватне реальним подіям, особливо, якщо це мемуарні. Адже на авторів джерел значною мірою впливають різноманітні чинники суспільного й приватного життя, певна ідеологія та власний світогляд, особисте розуміння того, що відбувається. Крім того, окрема людина неспроможна охопити всі аспекти сучасних їй історичних реалій. Тому джерела можуть відображати ті чи інші події неповно, недостовірно, неправдиво. Проте це не зменшує значення джерел, оскільки для істориків важливим є встановлення причин саме такого відображення історичних подій, адже дійсність у джерелах відбивається через призму індивідуальної свідомості, людських почуттів.

По-друге, це часова аберація. Завжди потрібно зважати, коли саме були написані спогади, адже часто жінки писали свої мемуари у зрілому віці та

набагато пізніше від зазначених подій. Авторки можуть якісь моменти забути, а якісь навмисно не згадати зважаючи на, наприклад, політичний лад в країні, де вони проживають.

По-третє, це професійна аберація. Жінки більше акцентували на інформацію, що була безпосередньо пов'язана з їхньою професійною діяльністю під час революції, що дещо однобоко показує реальну ситуацію. Також варто відзначити професійну деформацію.

Також потрібно відзначити лінгвістичні особливості тексту та гендерну характеристику. Тому варто відмітити різницю між жіночими та чоловічими мемуарами. Як зауважує українська дослідниця О. Оніщенко жіночі спогади – це спроба більш широкого погляду на історичні процеси, оцінки подій та фактів під різними кутами зору. Так, під час війни, коли вся увага суспільства була прикута до перебігу військових дій, до становища на фронтах, жінки в своїх мемуарах більше писали про свої враження, переживання та почуття щодо побутових речей, приватного життя, суспільно-культурних подій [49, с.364]. Якщо порівняти жіночі мемуари з чоловічими, то можна відзначити, що жінки переважно писали про приватну сферу, а не про професійні, політичні, державні, військові події, які переважають у спогадах чоловіків. До того ж, у чоловічих мемуарах загальною тенденцією є подання інформації про жінок лише як про дружин, доньок, зрідка про громадських діячок [49, с. 368].

Тому зважаючи на усе вищесказане, нами виділено такі групи мемуарних джерел, що розглядаються у роботі.

По-перше, це мемуари учасниць українського громадсько–політичного руху та державного будівництва в часи Української революції С. Русової, Г. Журби, Н. Суровцової, Т. Петрів Ю. Кіцери, Н. Дорошенко-Савченко, Лесі (Олександри) Кривицької та інших жінок, чиє життя змінилося після початку революції [71; 83; 85; 10; 25; 14].

Мемуари Софії Русової, Галини Журби, Тамари Петрів були написані на еміграції, де жінки перебували після поразки революції. Книга «Русова Софія. Мемуари. Щоденник» вперше в Україні була опублікована у 2004 р. [71]. У

зазначеній книзі подані «мемуари Софії Русової відповідно до оригінального тексту, без купюр, лише в окремих випадках узгоджуючи мову автора з сучасним правописом» [71, с.259]. Ці спогади охоплюють період 1856–1925 рр. Щоденник надрукований вперше з рукописного оригіналу Софії Русової, який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і Центральному державному архіві громадських об'єднань України [71, с.259]. Варто відзначити, що мемуари й щоденник Русової потрапили до Києва з матеріалами «Празького архіву», що їх НКВС вивіз із столиці Чехії після Другої світової війни [71, с.259]. Мемуари ж Т. Петрів неодноразово публікувалися у часописі українських комбатантів в Канаді, що мав назву «Дороговказ: орган вояцької думки та чину» (колишня назва «Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді») [61].

Щодо споминів Галини Журби під назвою «Від «Української хати» до «Музагету» (Люди й події), то потрібно відзначити, що вони періодично друкувалися у журналі «Україна», однак примірників у відкритому доступі немає. Фрагменти спогадів можемо знайти у наукових розвідках дослідниці Г. Сокол [83]. Спомини Лесі Кривицької під назвою «Один вечір на позиції» знаходимо у часописі «Літопис Червоної Калини» за 1935 рік [31]. У своїх спогадах Наталія Вікторівна Дорошенко-Савченко висвітлює перші кроки українського національного руху в Проскурові у 1917 р. Спогади були віддруковані в часописі «Свобода» (Нью-Йорк) за 1933 рік та мали назву «Початки національної революції на Проскурівщині» [14].

Спогади Н. Суровцової, були написані після того, як жінка повернулася з еміграції в Україну в 1925 р. У передмові до спогадів зазначається, що мемуари жінка почала писати ще у Ярославському політизоляторі, куди вона потрапила через рік після повернення [85, с.5]. Згодом, після років тюремних заслань, на волі, але під пильним наглядом КГБ, Надія Суровцова впорядковувала записи, передруковувала їх власноруч на друкарській машинці, роблячи кілька копій, що у подальшому допомогло зберегти ці мемуарні свідчення [85, с.5]. Працю над ними вона формально закінчила у

1959 р., але продовжувала доповнювати та виправляти. За словами упорядників, Надія Віталіївна ставилася до своїх спогадів саме як до свідчень тому, напевно, не надто дбала про форму, як це робила у літературних творах [85, с.5]. Велика частка спогадів Суровцової систематично потрапляла до органів держбезпеки, де вони знищувалися. Однак, жінці все ж вдалося їх зберегти, здавши на зберігання в архів. Проте, опубліковані вони були лише у 1996 р., після смерті авторки.

Фрагменти мемуарів Юлії Кіцери знаходимо у ґрунтовній науковій розвідці Р. Ковалю, що має назву «Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930» [25]. Дослідник оприлюднив раніше неопубліковані джерела особового походження жінок, що брали участь в революції 1917–1921 рр.

По-друге, спогади жінок-воячок М. Волосевич, Х. Пекарчук, В. Бабенко, Г. Осадчої, Т. Михайлівська-Цимбал, М. Тарасенко, В. Крамаренко-Діберт, які демонструють військову незламність і героїчності українського жіноцтва революційної доби [19; 55; 87; 25; 45]. Окремо потрібно відмітити мемуари лікарки та сестер-жалібниць на фронті, до яких входили: Г. Совачева, І. Шмигельська-Климкевич, Х. Сушко, Т. Алмазова, С. Харченко, Л. Гурська, Н. Линкова [80; 87; 25;].

Щодо М. Волосевич, то аналізується текст некролога на смерть Марії Волосевич, як одного з цінних інформативних джерел до конструювання життєпису воячки. Некролог було опубліковано в українському щоденнику «Свобода» 14 серпня 1990 р., що видавався у США [19]. Відзначимо, що це джерело є чи не єдиним варіантом відомостей про жінку у відкритому доступі.

Цикл спогадів Х. Пекарчук під назвою «Вояцьким шляхом» були надруковані в числах 2–10 того ж журналу «Наше життя» за 1969 р. [55]. Інші спогади воячки, що мали назву «Моя служба Україні, як вояка» були опубліковані на сторінках, згаданого раніше, часопису «Дороговказ: орган вояцької думки та чину» [56]. Померла Харитина Пекарчук 11 березня 1973 р. в будинку для літніх людей. Про останні дні роки свого життя вона писала так:

«Скоро довелось мені покинути свій власний закуток і перейти в будинок для старих. Останньо послабло ще більш моє здоров'я, зате скріпилися болі. Що гірше, – мої очі настільки нездорові, що це позбавляє мене майже зовсім можливості читати й писати. Зате ніщо не може позбавити мене дорогих споминів пережитого» [55, с.55].

Щодо мемуарів Тетяни Михайлівської-Цимбал то, вони мають назву «З військового гнізда» та були опубліковані в Буенос-Айресі в 1977 р. [45]. У них авторка докладно та детально описала своє життя, батьків, родину, навчання, підпільну діяльність, ставлення до урядів, загальну ситуацію у місті, яке співпало з Українською революцією.

Фрагменти зі спогадів Г. Совачевої були опубліковані під загальною назвою «Крізь пориви життя: спогади – війна та визвольні змагання» в 1958 р. та 1979–1982 рр. у журналі «Наше життя» (США) [80, 81, 82]. «Наше життя» – художньо-публіцистичний часопис, який видає Союз Українок Америки у США. У часописі містяться унікальні біографічні матеріали та спогади про українську революцію, Голодомор, національно-визвольні змагання, політичні переслідування тощо. Однак, через передчасну смерть авторки у 1954 р., спогади лишилися незакінченими. Свої останні роки жінка провела у пансіоні для літніх людей у Абондані, за 70 км. від Парижа. Перші рядки спогадів Совачевої з'явилися у друці ще у 1946 р. на сторінках зальцбурзького збірника «Керма». За кілька тижнів до смерті у листі до Олени Залізняк Совачева писала: «А от що у мене доброго: то здається мені – вдасться знайти видавця моїх споминів. Правда, що кажу тільки «здається», бо не вірю дуже в ту можливість, поки він не приїде до мене і не зроблю з ним умови. Перша частина уже готова до друку, а друга вся буде присвячена театральній праці. Дуже тішуся, що лишу по собі щось потрібного» [80].

Фрагменти мемуарів Г. Осадчої, М. Тарасенко, В. Крамаренко-Діберт, І. Шмигельської-Климкевич, Х. Сушко, Т. Алмазової, С. Харченко, Л. Гурської, Н. Линкової знаходимо у ґрунтовній науковій розвідці Р. Ковалю, що має назву «Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930» [25].

Дослідник оприлюднив раніше неопубліковані джерела особового походження жінок, що брали участь в революції 1917–1921 рр.

По-третє, мемуари жінок–очевидиць революції М. Лівницької, Н. Полонської–Василенко, С. Зерової, К. Антоновичта інших [37; 65; 18; 1]. Мемуаристки здебільшого писали саме про своє приватне та побутове життя на фоні революційних перетворень 1917–1921 рр.

Спогади М. Лівницької під назвою «На грані двох епох» були перевидані у Нью-Йорку у 1972 р. Перевидання стало можливим завдяки Наталії Лівницькій–Холодній, донці Марії Лівницької. А титульні сторінки оформив її чоловік – Петро Холодний. У своїх спогадах детально описувала родинні зв'язки, побут, умови життя, також особисте життя письменників, державних і громадсько–політичних діячів на тлі революційних подій. У вступному слові до споминів Борис Ржепецький писав: «Спомин Марії Лівницької – це виняткової ваги «людський» документ про найцікавішу добу нашої передреволюційної історії» [37, с.7].

Уваги потребують і спогади Н. Полонська-Василенко. Уривки спогадів жінки були вміщені у журналі «Український історик» за 1988–1989 рр. Відома вчена писала свої мемуари у 1945 р., перебуваючи в містечку Південної Баварії, у віці 61–го року [65]. Про цей час жінки писала наступним чином: «Так минають дні, минають тижні. Мимохіть думка поринає в далеке минуле і згадуються люди, події; взагалі згадується все те, що колись робило життя таким привабливим, цікавим, щасливим...» [65, с.120]. За словами упорядників, тільки в 1966–му році авторка змогла приступити до остаточного редагування спогадів та продовження їх [65, с.119].

Спогади громадської діячки, художниці і педагога Катерини Михайлівни Антонович (1884–1975) публікувалися частинами у «Літописі Української вільної академії наук» наприкінці 1960 – початку 1970 років. Загалом вони складаються з п'яти частин. У аналізованій п'ятій частині авторка розповідає про Революційну українську партію (першу активну політичну партію в Україні, засновану у 1900 році), про ініціативних

партійних діячів і провокаторів, про революцію 1917 р., про Київську академію мистецтв та культурно-мистецьке життя у той період, про Олександра Лотоцького і Лесю Українку, про українське жіноцтво в еміграції тощо [1].

Щодо споминів Софії Зерової, то вони були написані для планового збірника статей і матеріалів у Москві, тобто на замовлення радянської влади, що значно впливає на зміст та емоційну наповненість тексту [18]. Основна увага в них приділялася постаті її чоловіка – Миколи Зерова. Цей збірник готувався до 80-ти річчя з дня народження М. Зерова та мав вийти у 1970 р., однак цього не сталося. Оpubліковані спогади були лише у 1973 р. у Канаді завдяки Об'єднанню Українських Письменників «Слово». Упорядник зазначає, що машинопис, що потрапив до їхніх рук, не оригінальний і не цілком підготований до друку [18, с.211]. Також у вступі говориться про те, що через те, що ніяких контактів з авторкою не було, узгодити переклад та дістати її згоду на друк спогадів не було змоги. Але все ж, наголошується на тому, що ці спогади подають багато цінного матеріалу і то не тільки тоді, коли факти названо й описано, а й тоді, коли їх оминено [18, с.212].

Крім того, у магістерській роботі використовуються чоловічі спомини революційних часів. Серед них спогади Симона Петлюри, Микити Сріблянського, Олександра Кіцери, Ігор Лоського, Юрій Гоголівського, Остапа Грицяя, Михайла Середи та інших [58; 33; 21; 38; 87; 73]. Усі ці чоловіки були або учасниками або очевидцями Української національної революції 1917–1921 рр. Крім того, через те, що ці чоловіки були громадськими діячами та військовими їхні спогади мають велику цінність, особливо зважаючи на те, що мають інформаційний потенціал щодо висвітлення діяльності жінок у революційні 1917–1921 рр. Адже жіноцтво було на рівні з чоловіками у побудові держави, створенні різноманітних культурно-освітніх та громадсько-політичних організацій, роботі на керівних посадах та у війську УНР тощо.

Окремо відзначимо, що важливими джерелами для нас також послужили законодавчі акти. Перед усім варто відміти «Положення про вибори до Установчих зборів» в Росії ухвалене Тимчасовим урядом 20 червня 1917 р., Закон «Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки» 1917 р. та Конституцію Української Народної Республіки, що була прийнята 29 квітня 1918 р. [17; 28]. В усіх цих актах було зазначено про виборче право для жінок.

Важливе значення для дослідження теми мають програмні документи політичних партій. У програмах УРП, УНП, УСДРП, УДРП, УПСР, УПСС, УПСФ та РСДРП приділено увагу жіночому питанню та ідеям рівноправ'я, які втілювалися в революційні роки [68].

Також було залучено до дослідження періодичну пресу. Це, насамперед, зарубіжні часописи, що видаються українською діаспорою у США та Канаді. Серед них: «Наше життя», «Свобода», «Дороговказ» та інші [36; 55; 56; 57; 66; 81]. В усіх часописах містяться унікальні біографічні матеріали та спогади учасників та очевидців української революції 1917–1921 рр.

1.3. Методологія дослідження

Досліджуючи мемуарну літературу учасників Української національної революції 1917–1921 рр., треба враховувати особливості цього виду писемних джерел, історичну реальність епохи, що вивчається, та особистість автора мемуарів.

З урахуванням цілей та завдань дослідження, які мають бути вирішені, характеру джерел, теоретико-методологічними засадами роботи стали системний, комплексний та культурологічний підходи. Саме вони дозволили вивчити біографії учасниць та учасників революції – авторів мемуарів, наукову та навчальну літературу, що дозволяє окреслити засади з критичного аналізу джерел особового походження, зокрема, мемуарів, проаналізувати

оцінку подій учасниками та очевидцями Української національної революції 1917–1921 рр. За допомогою цих підходів ми можемо дослідити не тільки те, що написано в мемуарах, але і як, і ким написано.

При оцінці фактів і подій, описаних в мемуарах, ми дотримувалися загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності та світоглядного плюралізму, використовуючи історико-оглядовий, проблемно-хронологічний, аналітико-типологічний підходи для висвітлення проблеми.

Історизм має першорядне значення для практики історичного дослідження, оскільки кожна подія, кожен історичний факт може бути зрозумілим лише в розвитку, у взаємодії з іншими суспільними фактами та явищами.

Принцип всебічності та комплексності передбачає пошук об'єктивного змісту інформації джерел і одержання на їх основі достовірних наукових фактів. Він вимагає вивчення історичних явищ в усій їх складності, різнобічності та суперечливості.

Принцип світоглядного плюралізму надає змогу засвідчити співіснування різних інтерпретацій подій учасниками Української революції, які належали до різних сфер діяльності.

Зазначені підходи і принципи було реалізовано через застосування дослідницьких методів. Методи аналізу і синтезу дали можливість здійснити аналіз змісту мемуарної літератури та співставлення свідчень мемуариста зі свідченнями за аналогічним питанням, які містяться в інших мемуарах, а також скласти з різних свідчень більш-менш повну картину подій революційної доби. Описовий метод автором було застосовано для побудови логічного викладеного тексту роботи. Метод порівняльно-історичного аналізу – для виявлення об'єктивності і репрезентативності мемуарів. Адже без порівнянь, співставлення матеріалів неможливо встановити динаміку розвитку історичних явищ, розкрити головне і другорядне, з'ясувати значущість досліджуваних подій.

Метод узагальнення надав змогу виділити спільні та відмінні риси у мемуарах представників різних сфер діяльності, скласти загальну картину відображення в них революційних подій, зробити обґрунтовані висновки.

Важливе місце посідає біографічний метод. Основною особливістю мемуарів є суб'єктивність. Тому виявлення всього комплексу питань, що дають змогу зрозуміти та пояснити погляди мемуариста, його стан в подіях минулого, допомагає аналізувати зміст мемуарів, їх сильні та слабкі сторони.

Мемуарна література, як різновид джерел особистого походження має свої характерні особливості. Тому, окрім принципів і методів історичного дослідження, це джерело потребує застосування певної методики джерелознавчої критики. Найважливішою із всіх особливостей, яка відрізняє мемуари від інших джерел, є їх суто індивідуальне походження. Отже, будь-які мемуари суб'єктивні, несуть в собі відбиток соціальних, релігійних, національних та інших поглядів автора. Суттєво впливають на достовірність мемуарів також причини, які побудили автора взятися за перо, час та обставини їхнього написання. Вивчення та врахування всіх цих факторів – одне з основних завдань джерелознавчого аналізу мемуарів, одне з умов встановлення достовірності свідчень автора. Робота над мемуарами як історичним джерелом починається з ретельного вивчення особистості мемуариста, адже, це дозволяє виділити найбільш цінну частину мемуарів – особисті спостереження та враження.

Важливим питанням аналізу мемуарів є встановлення часу їхнього написання, бо це дозволяє досліднику виявити розміри впливу на зміст мемуарів такого фактору, як недоліки в пам'яті мемуариста, обсяг та характер нашарувань в різних редакціях спогадів, зумовлених історичними умовами, в яких вони склалися та перероблялися. Основне завдання полягає у встановленні достовірних фактів, які можна використовувати в історичному дослідженні. Разом з цим вивчається оцінка подій, аналізуються особливості відбору історичного матеріалу автором спогадів. Історик має в рівній мірі враховувати у змісті спогадів не тільки що написано, але і як написано.

Основним засобом джерелознавчого вивчення мемуарної літератури є аналіз їх змісту. Наявність протиріч у даних мемуариста або розбіжність із свідченнями інших джерел потребує ретельного їх зіставлення. Під час зіставлення і аналізу аргументів мемуариста із даними всієї сукупності джерел за певним питанням можна встановити, що нового дають спогади, яка їх практична цінність. Вивчення конкретних особливостей мемуарів, їхнього походження та джерел обізнаності автора дозволяє зрозуміти та пояснити причини розбіжності у свідченнях мемуариста та інших джерел, визначити, які матеріали є більш доведеними, достовірними.

Отже, подана вище методологічна база нашого дослідження надає нам змогу якісно та комплексно вивчити обрану теми.

РОЗДІЛ 2

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ В МЕМУАРИСТИЦІ ГРОМАДСЬКОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК

Лютнева революція 1917 р. стала для українського народу не тільки політичним і суспільним поворотом, а й поштовхом до національного відродження. Саме вона відкрила новий етап жіночого руху, який розвивався вже в межах українських національних-визвольних змагань. Проте роль жінок в історії української революції часто недооцінена, адже, зважаючи на історіографію, дійовими особами цієї доби були переважно чоловіки. Революційні події на теренах сучасної України початку XX ст. були черговим кроком для вияву жіночої політичної активності, тісно пов'язаної із загальним національним, культурним і суспільно-політичним піднесенням.

З огляду на сказане вище, варто відзначити, що дореволюційний період, а саме II пол. XIX – поч. XX ст., позначився появою різних жіночих рухів та організацій. Вони розвивалися на тлі невдоволення жінок зважаючи на дискримінацію та активізувалися на фоні модернізаційних процесів в економіці, а також зазнали впливу емансипаційних ідей, що захопили тогочасну Західну Європу. Жіноцтво проявляло інтерес до загальноцивілізаційних цінностей, вони з захопленням сприймали ідеї про рівноправність статей. Різні благодійні, освітні, культурні та з часом громадсько-політичні товариства, клуби та союзи об'єднували найактивнішу частину жіноцтва, яка на початку XX ст. вже готова була та хотіла відстоювати свої права.

Саме тому доведено, що жінки зробили чималий внесок у відновлення української соборності та незалежності. Адже жіноцтво було задіяно у всіх сферах життя країни під час революційного буревію: культурно-освітній діяльності, державному будівництві, військовій та медичній справі тощо. Як зазначає О. Лабур, жінки виступили певними «агентами революційних подій» [37, с. 45]. Опираючись на мемуарні джерела розглянемо, як жіноцтво

скористалося революційними змінами та так-званим «вікном можливостей» 1917 р. Зазначимо, що жіночі мемуари не тільки дають можливість вивчити діяльність авторок, а і побачити їх ставлення та реакції до подій, відчуті емоційний стан, що є важливою властивістю «єго-документів» [9; 70]. Саме тому для аналізу залучено спогади, перш за все, урядовиць, жінок-учасниць національного руху Софії Русової, Галини Журби, Надії Суровцової, Тамари Петрів, Юлії Кіцери, Наталії Дорошенко-Савченко, Лесі (Олександри) Кривицької та інших [71; 83; 85; 10; 25; 14].

При вивченні біографій жінок-мемуаристок кидається у вічі певна схожість життєвого шляху. Вони усі мали хорошу освіту на той час, закінчивши, як мінімум, жіночу гімназію. Г. Журба закінчила університет. Т. Петрів закінчила природничий відділ фізико-математичного факультету Вищих жіночих курсів у Києві, як і Н. Суровцова, що закінчила Бестужевські вищі жіночі курси. Н. Дорошенко-Савченко закінчила Київські вищі жіночі курси при Міністерстві народної освіти (Жіночий Університет). Леся Кривицька продовжила навчання у Київському музично-драматичному інституті ім. Миколи Лисенка.

На початку ХХ ст. вони були активними громадськими діячками та учасницями різноманітних товариств або гуртків. Софія Русова перебувала під наглядом поліції за зв'язки з революційними колами, Надія Суровцова та Тамара Петрів брали активну участь в українському студентському житті, а Галина Журба студенткою потрапила у літературні кола Одеси. Про дореволюційне життя Юлії Кіцери, Наталії Дорошенко-Савченко та Лесі Кривицької відомостей майже немає, зважаючи на фрагментарність біографій.

Кожна з жінок по-своєму згадувала початок революції 1917-го. Молода Тамара Петрів у переддень революційних змін, відвідувала український клуб «Родина», де мала нагоду зустрічатися з багатьма визначними представниками тогочасного українського суспільства – С.Єфремовим, А. Ніковським, О. Олесем, І. Стешенко, Л. Старицькою-Черняхівською та ін. [61, с.18]. «З перших днів революції якимось зовсім непомітно для себе самої я увійшла в

групу української активної молоді, яка завжди була наготові для виконання найрізноманітніших завдань та доручень» [61, с.10] Саме тому вона розповсюджувала нелегальну літературу, хоч до партії не належала, а діяла, як сама писала, просто з завзяття і тому, що то була українська справа. «Безтурботно помахуючи муфтою, що була наповнена одержаними з-за кордону, друкованими на тонесенькому папері, брошурами, як «Самостійна Україна – не соціалістичне гасло», або чимсь іншим, я йшла вулицями Києва, часом із якимсь незрозумілим героїзмом підходячи до поліція та запитуючи його про якусь добре відому мені вулицю», – так пише Петрів, згадуючи цей період свого життя [цит. за: 61, с.18].

Дівчина була надзвичайно патріотично налаштованою, що описує у своїх споминах: «На стіні моєї скромної студентської кімнати висить плякат, на цьому плякаті, на тлі густо синього неба, золоте сонце, а над його гострими променями напис – «Україна є, була і буде!». Кожного ранку, коли, прокинувшись, гляну на цей плякат, зразу так радісно стає на душі. Хутче, хутче вставати, не гаяти ані хвилики часу, бо роботи ж так багато!» [Петрів бюлетень, с.10]. Вона дуже емоційно, натхненно та з великим патріотичним піднесенням згадувала українську маніфестацію, що проходила у Києві у березні 1917 р. «Українські організації збираються коло Володимирського Собору. Ще рано, але вже сила народу: прапори, плякати й все підходять нові й нові <...> Усі завмерли... Тиша така, що чути як цвірінькають горобці на дахах. Хвилина і в руці великого Гетьмана вже повіває жовто-блакитний прапор і котиться луною гучне «Слава»» [61, с.11]. З цих спогадів бачимо, період початку революції у пам'яті Петрів залишився часом великих перетворень, що ознаменував нову сторінку історії України: «Дні летять один за другим і кожний приносить щось нове і радісне» [61, с.11].

Надія Суровцова, теж студентка, але у Петербурзі, мала схожі патріотичні настрої, одна висловлювалася обережніше: «Настрій був бадьорий, події захоплювали, билося серце, а одночасно туга охоплювала, що не наша то революція, не нам, нашому народові, несе вона звільнення. [...] Що

ж до України, то я була певна, що самий ліберальний російський уряд так само душитиме національну культуру та наше селянство» [85, с.62]. Згадує вона також і українську маніфестацію у центрі Санкт-Петербурга: «Маніфестація припала на погідний день. Було дуже багато українців, солдатів, все студентство, сила якихось невідомих нам людей. «І звідки їх стільки, українців, набралось!» - казали перехожі з цікавістю розглядаючи похід. А ми йшли, йшли чітким кроком, маяли прапори...» [85, с.62].

Галина Журба з особливим захопленням сприйняла утворення Центральної Ради, подальше проголошення незалежності УНР та Акт возз'єднання українських земель в єдину державу. Вона з особливим піднесенням згадує доленосний 1917 р. – «наш український «Сімнадцятий», від початку, від бунту двох українських полків, що скинули царя, від перших організаційних зборів Центральної Ради, з першою українською маніфестацією, з Усеукраїнським Національним Конгресом, з усіма з'їздами, універсалами, аж до проголошення самостійності січня, з Крутами включно – один неповторний феномен історії» [Цит. за: 83, с.52]. У цих споминах бачимо патріотичний та емоційний запал: «Пишний, блискучий вияв ментальності нашого народу, рік справжньої революції народів, що почалася в сімнадцятім році і в сімнадцятім скінчилася...» [Цит. за: 83, с.52]. Можна сказати, що жінка відчувала себе частинкою, як вона пише, «нашого народу» і разом з ним переживала трагедію під Крутами. Г. Журба піднесено пише про часи української революції 1917–1921 рр. у своїх спогадах: «Це ж були роки державотворчого пориву, боротьби, захоплень, радості, розпуки й жаху» [Цит. за: 83, с.53].

На відміну від молодих дівчат-студенток, уже на той час досвідчена Софія Русова початок революційних перетворень у своїх спогадах згадувала більш обережніше, але з такою ж надією: «Довго не вірилося, коли прийшли перші відомості про революцію в Петербурзі в лютому 1917 р. можуть дати й нам якусь волю, а може й цілковите національне визволення! [...] Настрій був радісний, піднесений. Ще ніхто не заглядав у майбутнє – чи воно вил'ється у

федерацію з відновленою Москвою, чи може дасть нам – як гадали найсміливіші патріоти – повну незалежність, самостійність» [71, с.203]. Її син, Юрій Русов, згадуючи громадську роботу матері того періоду писав, що «очевидно, що мої власні спогади не можуть охопити всієї діяльності цієї української патріотки, бо вона вже провадила завзяту боротьбу разом із своїм чоловіком – моїм батьком – Олександром Русовим проти Росії задовго до мого народження» [70].

Наталія Дорошенко-Савченко, на той час молода вчителька, зустріла початок революції в Проскурові (сучасний Хмельницький). Однак про початок революції у своїх спогадах вона не згадує. Аналогічну ситуацію можна побачити і в споминах інших жінок.

Отже, загальний настрій жіночих мемуарів про початок революції все ж таки – надія. І саме ця надія, сподівання на зміну влади, зміну політичного режиму, зміну свого особистого положення у суспільстві спонукала діячок до активної діяльності, яку вони докладно описали у своїх спогадах. Кожна з них проявила себе, не тільки як громадська діячка, але отримали можливість реалізувати

С. Русова була членкинею Центральної Ради та очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти Міністерства народної освіти та Всеукраїнську учительську спілку [71]. Про ці моменти свого життя вона писала так: «На початку серпня (1917 р.) міністр Стешенко офіційно запросив мене в його міністерстві відділами дошкільної освіти і дошкільного виховання. З радістю прийняла я цю пропозицію і якнайскоріше повернулася до Києва. [...] Весело було ставати до добре відомої мені теоретичної праці, але як її zorganizувати й провадити її на величезному терені цілої України?» [71, с.179].

Т. Петрів, повернувшись з Києва через бажання батьків, у рідному Житомирі працювала в губерніяльному відділі Центральної Ради, як секретар відділу позашкільної освіти в комісаріаті освіти та займалася культурною діяльністю у «Просвіті» [61]. У 1918 р., в часі перебування українського уряду

в Кам'янці-Подільському, жінка працює як секретар персонального відділу Міністерства внутрішніх справ [36].

Н. Суровцова після переїзду до Києва з Петербургу, де вона зустрілася з М. Грушевським, працювала повітовим інструктором УЦР на Уманщині. Як інструктор УЦР, жінка проводила агітаційну роботу, їздила по селах, була заступником голови уманської «Селянської Спілки». «Що то за посада, мені не дуже ясно, але очевидно те, що я носій і вісник революції та повстання України. Решта виявиться якось згодом, а поки що моє серце повне ентузіазму, бо північні сумніви, що революція нічого не принесе моїй батьківщині, потроху розвалюються, адже я на власні очі бачила у Києві, як вирує саме українське життя, я не раз побувала у будинку Центральної Ради...» [85, с.63]. Після агітаційної роботи, вона провадила роботу з українізації військових частин, далі працювала начальницею загального відділу Міністерства закордонних справ: «А той, в свою чергу, запропонував і мені перейти з ним туди на роботу, тим більше, що я знала порівняно незле мов, французьку та німецьку. Його пропозиція мені дуже сподобалась. Я ставала таким чином біля самого джерела політики, міжнародних справ» [85,с.75]. Також Надія Суровцова була призначена на посаду діловода Департаменту в справах біженців при Генеральному Секретарстві внутрішніх справ, де під орудою В. Винниченка, О. Шульгина і К. Лоського співпрацювала з вихідцями з Галичини.

Н. Дорошенко-Савченко, як уже частково згадувалося, активно працювала на освітянській ниві. В травні 1917 р. вона була делегована «земством на курси українознавства в Києві». Після закінчення курсів жінка повернулась у Проскурів, де за сприяння Земства зорганізувала «короткореченцеві курси українознавства для вчителів» [86, с.165]. Однак на буремні часи їх довелося переїхати до Полтави: «Вже з початком червня Проскурів жив під знаком евакуації. Ворожі аеропляни ширяли понад містом і кидали з літаків бомби» [14, с.56]. Революційні зміни та відновлення усього українського, особливо в освіті, вона сприймала надзвичайно натхненно:

«Революція на Україні не обмежилася скасуванням старих політичних форм; вона просякла глибоко в усі клітини громадського організму. Виховані в принципах російської революційної думки, українські громадські діячі, якщо не були соціялістами, то у великій мірі демократами. Крім того, всі ми, українці, без різниці поглядів, поділяли ненависть до старої російської школи з її мертвечиною й казбонщиною» [14, с.57].

Саме тому не дивно, що у Полтаві Н. Дорошенко-Свченко стала організатором і директором першої української гімназії. Про створення гімназії у своїх споминах вона пише з великою радістю: «Чи треба говорити, як забилося моє серце при цій звістці: мати нарешті щастя працювати в рідній школі, кермувати нею!... Вирвати молодь із ворожого російського оточення й дати їй можливість докінчити освіту в новій і рідній школі! [...] Дочекавшись довгожданої рідної школи, ми в ній жили, як одна сім'я. І дійсно – хіба можна було відноситися до дітей інакше, як до рідких близьких? Ми-ж всі робили ту саму справу: одні вчили, другі виростали і вчилися для неї, для нашої України! Ми хотіли виростити й виховати для України бадьорих, сміливих та енергійних громадян, сильних волею людей, що не побояться боротьби. Ми працювали мов в екстазі. Чи можна-ж тут було думати про кари й т. п.? Це здавалося профанацією обопільного великого діла. Та й чи потрібні були кари, коли для дітей знаходилися десь слова, що плили з глибини нашого серця й западали глибоко в молоді душі, засіваючи там зерно національної свідомості й почуття гордоців з того, що вони вчаться в *рідній школі*» [14, с.57].

Л. Кривицька проявила себе, перш за все, як успішна акторка. Акторську діяльність дівчина розпочала ще у 1916 р., коли була прийнята в трупу С. Пронського. У 1918 р вона продовжила навчання в Київському музично-драматичному інституті імені Миколи Лисенка. Паралельно молоду акторку запрошували на провідні ролі в Театр Миколи Садовського. З 1919 по 1920 рр. Леся Кривицька працювала на підмостках Державного народного театру УНР в місті Кам'янець-Подільському, яким керував Микола Садовський. Паралельно з акторською кар'єрою вона також була урядовицею Міністерства

Внутрішніх Справ. Однак, як писала жінка, «бюрова праця була для мене нудна, писальна машинка почала нищити мої нерви» [31, с.3].

Ю. Кіцера працювала старшим діловодом Державного контролю уряду УНР. У своєму «*Curriculum vitae*» вона згадувала: «В 1916 році закінчила 7-клясову гімназію барон [еси]. [Юлії Петрівни] фон Гейкинг. В тому році виїхала до Києва, де перебувала до січня 1919 року. Евакуювалася до Винниці. Служила в Державному контролі УНР. Звільнена з посади старшого діловода за скороченням штатів. Юлія Слюзінська. Тарнів, 18 травня 1922 р.» [25, с.269].

Галина Журба реалізувалася, як письменниця, проте маловідома на Батьківщині. Точно реконструювати життєвий шлях письменниці до 1912 р. неможливо, адже усі її спогади стосуються вже січня 1912 р., коли вона переїхала до Києва. У 1917 р. Галина працювала в редакції Андрієм Ніковським та Сергієм Єфремовим газеті «Нова рада». Разом з Павлом Тичиною вона вела там рубрику закордонної преси. У спогадах, написаних на схилі життя, Журба згадувала про застій літературного життя в революційній столиці: «Це ж були роки державотворчого пориву, боротьби, захоплень, радості, розпуки і жаху. Люди горіли, змагалися, говорили, сварилися, метушилися, воювали зброєю та словом, – але ніхто не писав. Писали тільки публіцисти. Письменники, поети мовчали. *Inter arma silent musae*. Зблимує який-такий літературний рух у Києві щойно зимою 1919-20 рр., коли війна і революція відійшли в минуле, бодай для тих, хто лишився в Києві» [33].

«Згадую її першу збірку оповідань «З життя» – тихі, журливі, разом спокійні фарби. Тоді запримічено хист авторки. Доводиться з приємністю зазначати, що сподіванки вона справдила. Маємо тепер вже цілу низку її, щиро кажучи, чудових оповідань... Величезний талант у Галини Журби, чудова українська мова – це тішить нас значними квітками поезії, що вона викохає... Читаючи ті ніжні, пластичні, глибокі змістом, тонкі почуттями оповідання... вчуваєш чиюсь долонь на чолі», – писав Микита Сріблянський. Іван Липа,

рецензуючи цю збірку оповідань, також відзначав гарну мову та вміння авторки komponувати [33].

Професійна діяльність цих жінок відбувалася на фоні революційних змін в країні, що з різним ступенем інформативності та емоційної наповненості відбилося в їхніх мемуарах. Жінки докладно згадують епізоди пов'язані з діяльністю Української Центральної Ради на чолі з М. Грушевським, описують власне ставлення до Гетьманату Павла Скоропадського, зупиняються на подіях періоду Директорії та пишуть про вимушені переїзди уряду, що призвело до еміграції. Крім того, у спогадах бачимо і оцінки та особистісне враження щодо більшовицького наступу.

Наприклад, Софія Русова детально згадує початок роботи УЦР та призначення головою Грушевського: «Це був великий момент, коли М. Грушевський вступив до мешкання Центральної Ради, як намічений її голова. Великий натовп українців його вітав і на вулиці й у великій салі. Здавалося, що з першою його появою, першого його промовою розпочнеться нове політичне життя України і що ця людина – невисока, з борідкою, в окулярах, з розумними блискучими очима й нервовими рухами, що цей історик, що так добре знав минуле України, найкраще зрозуміє, як поставити визволений народ на шлях певного будування самостійної держави» [71, с.204]. Згадує вона і свою роботу: «Я ввійшла в склад членів Центральної Ради й працювала більше в справах освітніх. Скрізь залунало гасло: рідна мова в рідній школі! [...] На початку серпня Стешенко офіційальним папером закликав мене на посаду в його секретаріаті двох відділів – позашкільної освіти й дошкільного виховання. Я з радістю прийняла пропозицію» [71, с. 204–205]. Однак, далі авторка, зважаючи на плин часу та пережиті події, висловлює розчарування у політиці ЦР, якою керував Грушевський.

Щодо періоду Гетьманату, то Русова дала коротку, проте зрозумілу оцінку: «Але ми, члени Центр. Ради, бачили всю штучність і непевність цієї державности, що ґрунтувалася на чужій допомозі» [71, с.204–205]. Жінка згадувала і антигетьманські настрої серед інтелігенції та урядовців: «Гетьман

все більше оточував себе москалями й почали ширитися чутки, що він провадить переговори про федерацію з Росією – страшне слово для того часу. В українських колах часто обмірковувалося питання, чи підтримувати гетьмана, чи брати участь в уряді, коли гетьман закликав поступових українців на урядові посади і майже завжди одноголосно приходили до негативної відповіді на ці питання» [71, с.212].

Подібну тезу про фальшивість гетьманського уряду висловлювала у власних спогадах і Наталія Дорошенко-Савченко. «Радісний настрій, молебні, святочні вистави...Тільки-но почали відживати й налагоджувати працю, як раптом нова вістка: гетьман у Києві. І з нею нова тривога: що то далі буде? І зрозуміли ми, що ця влада – не українська й що все це – сама комедія. Наївні люди ще й тепер кажуть: чому не йшли до уряду українці, гетьман через те мусів брати москалів. Неправда! То-ж була ціла політика й у міру поступового здійснення її виміталось з життя все, що було українським. Ради на те не було: всі українські міністерства за гетьмана – це декорації, що їх до часу терпилося. Федерація з Росією – це був одвертий початок кінця комедії» [14, с.70–72].

Схожу критичну думку про період правління Скоропадського згадувала і Надія Суровцова: «На Україні всюди здійснювалися повстання – і стихійні, по селам, де німці таки продовжували самотужки грабувати хліб, і по панським маєткам, куди часто поверталися поміщики або управителі. [...] На осінь ми довідалися, що навколо Києва концентрується повстання проти гетьмана» [71, с.85–86].

Потім відбулося антигетьманське повстання 1918 р. та розпочався період Директорії. Урядовиці позитивно оцінювали зміну влади, зорієнтовану на боротьбу за незалежність та свободу України. Згадувала авторки і таку особистість, як Симон Петлюра. У своїх мемуарах Русова писала про збори в переддень антигетьманського повстання та зустріч з Петлюрою: «Я зустрілася з ним на засіданні Національного Союзу. Не забути мені цього історичного засідання в маленькій кімнаті. Нас було небагато, із жінок була я одна. Проти

мене сидів Петлюра у військовій формі, трохи змарнілий від тюремного життя, але з такими самими промінястими очима» [71, с.212].

День зміни влади Гетьманату Павла Скоропадського на Директорію у пам'яті Софії Русової закарбувався так: «Потрохи підступали до Києва окремі частини війська Петлюри, і ось настав той день, коли воно з самим Петлюрою з'явилося в Києві. По Бібіковському бульварі замаячили наші прапори, і весело та бадьоро йшли козаки повстанці, вкриті порохом. Ввесь Київ йшов їм назустріч і засипав квітами самого Петлюру і все військо» [71, с.216].

Маємо також спогади Петлюри на еміграції про Софію Русову. Симон Петлюра, відзначаючи активну міжнародну діяльність Русової як Голови Української національної жіночої ради, підкреслював «невтомну працю, що її провадить наша стара, а все юна душею, заслужена діячка Софія Русова, маніфестуючи на жіночих міжнародних конгресах права української жінки, а одночасно і нашу щербату долю національну» [58, с.316.]. Крім того, він писав, «хотів би, щоб Уряд негайно заопікувався С. Ф. Русовою і обміркував справу доцільного використання її для наших державних потреб за кордоном» [76, с.5].

Леся Кривицька, досвідченіша та уже в старшому віці, також згадує у споміні про свою зустріч з Симоном Петлюрою: «Пролітають в моїй пам'яті світлі і багатонадійні розмови з представниками уряду, представниками військ і навіть зі самим...Петлюрою. Боже! Яке це минуле гарне і скільки в нім живої сили та чару!» [31, с.3].

«Знову утворилася українська армія навколо нового уряду Директорії, до якого ввійшли Винниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський та Макаренко. [...] Раптом гетьман зник з Києва. Казали, його вивезли німці...Так чи ні, але факт, що в місті його не було, і за деякий час в'їхала Директорія», – так згадувала Надія Суровцова у своїх споминах про тогочасний революційний буревій [85, с.86–88].

Схожу думку про Гетьманат висловлювала і Наталія Дорошенко-Савченко: «Прийшов кінець на гетьмана. Народне повстання повалило його, а

ім'я Симона Петлюри вперше пролунало широким відгомонам по Україні. Знову почали відживати поруйновані українські інституції, збираючи свої недобитки, мов розполохане шулікою стадо. Повернуло й наше Земство..» [14, с.72].

Проте влада в країні змінювалася настільки швидко і часто, що уже і члени Директорії повинні були евакуйовуватись через більшовицький наступ. «Я довго не хотіла виїздити, завжди евакуація здавалася мені слабодухістю, якоюсь невитривалістю. Вже й міністерство поїхало, всі приятелі вимагали, щоб я виїжджала» – з тривогою описувала С. Русова черговий переїзд [71, с.187–188].

Саме урядова праця в Директорії привела жінку до Вінниці, адже український уряд залишав столицю через наступ більшовиків. «Ранком вилізла з потягу в Вінниці, тій самій Вінниці, де ми колись так щасливо жили з моїм старим. Залишила клунок в тому отелі, де розташувався Уряд, пішла подивитись на свій хуторець, і тут таке щастя – зустрічаю мого Юру і Ждановича, чоловіка моєї племінниці! Вони затримались у Вінниці, чекаючи на потяг до Кам'янця, а це не так було легко на ті часи, бо уже була порушена всяка регулярна комунікація» [71, с.194].

Юлія Кіцера також згадувала у своєму споміні про евакуацію уряду до Вінниці [25, с.269] Олександр Кіцера, її син, писав про цей період життя матері та також згадував постійний урядовий переїзд: «Потяг Директорії повернувся до Кам'янця. З вагонів висипалися штабні старшини, референти, панночки-секретарки» [25, с.270] Загалом, Олександр Кіцера зберіг дуже теплі спогади про свою матір: «Мама мала хист до пера. Написала лібрето опери «Захар Беркут», перекладала твори Івана Франка російською мовою, писала казки й оповідання для дітей, залишила по собі зошит зі спогадами про наше дитинство» [21]. Крім того, згадує він і про діяльність матері та батька в період української революції: «Батько Олександра Омеляновича був старшиною Української Галицької армії, а мама, Юлія Кіцера, працювала секретаркою в

Директорії Симона Петлюри. Вони познайомилися в Кам'янці-Подільському під час бойових дій» [21].

Однак, діяльність Директорії ставала ще складніше та українська справа не налагоджувалася. Невдалі переговори з Францією, вихід Винниченка з Директорії, погані справи в уряді. Український уряд знову був у постійному переїзді. З огляду часу та досвіду Русова відзначає, що тодішній підбір членів Директорії був невдалий [7, с.220]. Через більшовицьку окупацію, від'їзд до Києва став неможливим, попри мрії Русової про повернення до столиці через два-три тижні. «Замість поворота до Києва, зарядили нову евакуацію до Кам'янця. На цей раз я уже не опиралася, а разом з міністерством на початку березня 1919 р. поїхала до Кам'янця» [7, с.220].

«Через рожеві окуляри я дивилася тоді на ці мандрівки: часом небезпека була для мене забавкою. Це не значить, що я була така хоробра. Ні! Я боялася і дуже боялася. Навіть, пригадую колись, під час кулеметного обстрілу нашого потягу, сховалася за плечі якогось дуже грубого пана директора департаменту. Але це мені пізніше не перешкоджало бути гордою, що і я пережила ту небезпеку, яка загрожувала усім нашим борцям в часі визвольної війни. Потяг обстрілювали з усіх боків, та в таких перепалках не раз приходилося перебувати під час тих евакуаційних мандрівок», – у спогадах Лесі Кривицької також бачимо згадки про небезпечну урядову евакуацію того періоду [31, с.3].

Майже у всіх мемуарах бачимо опис ситуації у містах, де проживали авторки під час більшовицької окупації. Наприклад, Дорошенко-Савченко про ці важкі та буремні часи писала так: «Зустріли ми новий рік 1918-й ще радісні й веселі, а на Водохреща (6.І.) по старому стилю впала новина: більшовики в місті. Почалися труси. Спочатку ніби за зброєю та одностроями – у військових, а в дійсності брали все, що хотіли – навіть жіночу білизну. [...] В місті наступила тиша, як перед бурею. Всі поховалися й припинили, бо наступив час безвладдя, коли звичайно найтемніший елемент безкарно нападусь безборонних мешканців. [...] В січні 1919, як відомо, була офіційно проголошена війна з більшовиками й настали знов тривожні часи. Знову разом

із Україною й наші школи, мов той корабель серед бурі, гойдалися на високих хвилях розбурханого моря: кидало його на всі боки, а ми бачили в ньому самотній ратунок і працювали... працювали...» [14, с.66–72]. Освітнянка детально описувала терор, який тривав у Полтаві з приходом більшовиків: постійний голод, холод, безвладдя, грабунок, психологічний тиск тощо. Софія Русова описувала таку ж похмуру ситуацію повсякденного життя.

Г. Журба писала, що в письменницьких колах та видавництвах була схожа ситуація: «Атмосфера ставала задушливою, а в Києві «шалів терор» – в редакцію все частіше почали навідуватися підозрілі люди, а деякі давні знайомі починали звертати на шлях советського «дворянства», робити кар'єру» [Цит. за: 83, с.53].

Про окупований Київ більшовиками пишуть й інші жінки. Наталія Дорошенко-Савченко згадує: «Мені приходилося за більшовиків бути в Києві – я його не пізнала, цього елегантного чепуруна: будинки обдряпані, залізні печі до неможливості куріли й закопчували мешкання, воду ходили брати до сусідніх криниць. У багатьох киян не було відер, або довгого шнура, а вода була глибоко й треба було чекати якоїсь доброї душі, щоб позичила витягти воду. По домах, де були водотяги, люди вичікували годинами, щоб одержати одно чи два відра води. Всі секретні убікації при мешканнях, розуміється, були вже зліквідовані через брак води й місто страшенно занечищувалося» [14, с.73].

Галина Журба висловлювала власні гнітючі враження щодо столиці під час наступу більшовиків: «Збомбардований, розгромлений, обдертий, з погорілими домами, засмічений, згиджений, холодний і голодний Київ 1919–1920 рр. нічим не нагадував того блискучого, пишного міста, яке я застала 1912 року, ані навіть того, яке пережило велику європейську війну й революцію 17-го року... Сплюндрований і стероризований Київ робив пригноблюючо-жалюгідне вражіння» [Цит. за: 83, с.53].

Про складність прифронтового життя Леся Кривицька згадувала так: «Фронт зближався. В Шатаві були позиції. Столиця наша не мала продуктів і

ми, маючи багато грошей, майже голодували» [31, с.3]. Крім того, у своєму спомині «Один вечір на позиції» авторка ділилася враженнями від участі у виставі «Мартин Боруля», що її ставили в с. Шатаві (сучасна Хмельницька область), тогочасному місці фронтових позицій. Вона згадувала «пошану і безмежну любов» до людей, котрі ризикували своїй життя заради «вищої ідеї» [31, с.3]. Отже, причетність до національної справи була важливим символічним капіталом, який, усвідомлено чи неусвідомлено, багато жінок намагалися здобути шляхом самопожертви і виконання патріотичного обов'язку. Досвід Лесі Кривіцької ілюструє жіноче захоплення можливістю перебувати в прифронтовому чоловічому середовищі, тому вона згадувала: «Я, як представниця Українського Державного Театру серед козаків!... Хіба ж це не честь для мене?» [31, с.3].

Усі активні учасниці Української революції 1917–1921 рр. зрештою опинилися в еміграції, де власне і було написано їхні мемуари.

Про власні переживання щодо цього Русова писала так: «Залишився один вихід – дальша евакуація, бо большевики вже зайняли Поділля й кільцем оточували Уряд, що сидів у вагонах. Втратили не тільки столицю, а й цілу територію УНР і не було вже певного місця, де б Уряд міг виконувати свою владу, було тільки кілька вагонів українських залізниць в непевному місті» [7, с.222]. Врешті решт, після трагічних та болісних подій, Софія Русова назавжди залишила Україну.

Така ж доля спіткала і Надію Суровцову, адже їй також довелося залишити Батьківщину. У 1918 р. жінка обіймає посаду керівника відділу преси МЗС. Зважаючи на це, Н. Суровцову було запрошено до складу української делегації, яка виїхала до Франції на Версальську мирну конференцію. Це дало їй змогу відвідати Швейцарію, а надалі залишитися в Австрії. Варто відзначити, що не зважаючи на війну, що тривала з більшовиками, український уряд прагнув зміцнювати дипломатичні зв'язки з іншими країнами, що і демонструє виїзд української делегації до Версалю. Як цю подорож описує Суровцова: «І от 31 грудня 1918 ми вирушили з Києва до

Версаля. Потяг складався з трьох вагонів: традиційного зо тих часів броневика попереду, пасажирського з членами місії посередині та одного з вартою-охороною. Ми мали їхати через якісь фронти, зайняти чи то большевиками, чи взагалі чийось збройними ватагами, про це ми до ладу не знали. [...] Темна нічка була, невидна. І якась тривожна. Неясно було, що лишається за нами в Києві, ще менш яким було те, що чекало нас в Парижі. Одне, що можна було сказати вже тепер, через сорок літ, – ніхто з нас не сподівався, що покидає батьківщину так надовго, а дехто навіть на віки» [71, с. 91]. Отже, зрозуміло, що жінка не була готова до тривалої еміграції.

Останні роки української державності Софія Русова плідно працювала в Червоному Хресті, врятувала життя багатьох українських вояків, що перебували у полоні, проте від 1922 р. була на еміграції. «Прощай рідна, дорога Україно! Кидаю Тебе з одним палким бажанням у сі свої старі сили віддати на визволення твого народу, щоб знову пишалася Ти й волею, і наукою, і багатством...» [71, с.261].

Після визвольної війни Галина Журба разом з евакуацією уряду УНР переїхала у Польщу й опинилась у польському таборі полонених українських вояків у Тарнові. Письменниця описувала у своїх спогадах вимушений переїзд та як вона востаннє забігла до своєї кімнати й розгубилася: «Що ж тут забирати з собою? Рукописи, пам'ятки? Брати, щоб запропастити десь у дорозі. Адже ж лечу в невідоме. А втім... через місяць, можливо, повернемося. Може через два. Мій практичний змісл виявляється в останній хвилині, – беру милі листи від Бориса П. та зубну щітку, ховаю за викоти своєї сукні з чорного плюшу, золотої гіпюри й рожевого тюлю, і покидаю Київ назавжди» [Цит. за: 83,с.53–54].

Будучи вдалині від Батьківщини Н. В. Суровцова писала про ці буремні революційні часи так: «Для мене ця доба – живі люди, часом дорогі, іноді ворожі, це зрушення часу, боротьба, помилки моїх сучасників і мене самої... це історія людей, що творили історію» [285, с.59]. Наталія Дорошенко-Савченко продовжила працювати, попри більшовицьку окупацію, однак від

листопада 1939 р. також перебувала в еміграції: спочатку – в Польщі (до 1945), потім – у Німеччині, а з 1949 року – в США. Леся Кривицька разом з Державним народним театром УНР у м. Кам'янець-Подільський, який діяв під керівництвом М. Садовського була змушена виїхати на Галичину, а потім інтернована у табір Домб'є поблизу Кракова. У листопаді 1922 р. Юлія Кіцера з разом з чоловіком виїхали до ЧСР [25, с.270].

Тамара Петрів згадувала, що вона «восени 1919 року як урядовець міністерства була евакуйована до Польщі та інтернована в м. Ланцут. Весною 1920 року, повернувшись в Україну, в м. Винниці одружилась з Генерального штабу генералом (тоді полковником) В. Петрівим, якого внедовзі було призначено на становище начальника залоги Кам'янця-Подільського» [36]. Ще раз на короткий час повернулась в Україну і залишила її назавжди. Далі – еміграція. Ченстохова – табір Страдом, Каліш, від 1923 р. – Чехія, куди був запрошений генерал В. Петрів на становище професора історії Українського війська в Педагогічному інституті ім. Драгоманова в Празі.

Отже, залучені до аналізу мемуари свідчать про значне збільшення можливостей професійної реалізації жінок вже у 1917 р. Зокрема, ти з них, що мали гарну освіту, в тому числі, вищу, дореволюційний досвід громадської та професійної діяльності, активно працювали в центральних (УЦР) і місцевих органах влади, періодичних виданнях. Авторки докладно описують початок революції утворення нових органів влади, свої обов'язки, колег, з якими працювали, відомих історичних діячів, з якими зустрічалися (Грушевський, Петлюра). Описання перших днів революції, організації та діяльності УЦР та її органі на місцях просякнуті захопленням, відчуттям піднесення, ентузіазмом щодо побудови української держави. Оцінка діяльності уряду Павла Скоропадського у більшості авторок негативна, проблеми професійної діяльності за Директорії пов'язані з постійними переїздами. Відзначимо також такі знакові моменти мемуарних оповідань, як захоплення українським військом. Мемуари всіх жінок містять жахливі картини більшовицького панування.

РОЗДІЛ 3

ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ АРМІЇ ЗА СПОГАДАМИ СУЧАСНИКІВ

3.1. Жінки-військові

Початок XX ст., який ознаменувався Першою світовою війною та Українською національною революцією 1917–1921 рр., став абсолютно новим етапом жіночої емансипації в Україні. Становище жінки в українському суспільстві змінилося докорінно. Жінки залучалися та ставали активними учасницями більшості сфер життя держави. Вони не тільки себе проявили у державному будівництві, займаючи посади в уряді країни та будучи освітянками, а й у військовій справі. Досить багато рішучих жінок за власними переконаннями одягали військове вбрання та ішли служити в українську армію. Українські жінки воювали у різних формуваннях того періоду: Легіон українських січових стрільців, Галицька армія та армія УНР.

У цьому випадку перед нами постає ще один, відмінний, портрет жінки революційних часів. Жінки скористалися «вікном можливостей» для того, щоб відкрити для себе новий вид діяльності на благо країни, змінити свій суспільний статус та, відповідно бути на рівні з чоловіками під час революційних змін. Ось тому постаті Марії Волосевич, Харитини Пекарчук, Віри Бабенко, Ганни Осадчої та інших демонструють військову незламність і героїзм українського жіноцтва революційної доби [19; 55; 87; 25]. Окремо потрібно відзначити діяльність підпільниць, до яких входили: Тетяна Михайлівська-Цимбал, Марія Тарасенко, Варвара Крамаренко-Діберт [45; 25]. Для аналізу залучено спогади та некрологи цих жінок. Вивчення їхніх біографій та мемуарів дасть змогу поглибити розуміння місця жінок у військовій історії української революції.

Зауважимо, що, як і у випадку з громадськими діячками, жінки-воячки також мали хорошу освіту на той час. Марія Волосевич у 1917 р. закінчила гімназію та стала студенткою Вищих Жіночих Курсів. Віра Бабенко навчалася

у гімназії в Катеринославі. Харитина Пекарчук у 1916 р. закінчила курси сестер милосердя, мала посвідчення сестри-жалібниці. Отже, бачимо, високий загальний рівень освіченості жінок, що писали мемуари. Також більшість з них мала досить високий соціальний статус та громадянський стан, що і дозволив їм отримати таку освіту. До прикладу, Марія Тарасенко походила зі старовинного козацького роду та навчалася у Київському університеті святого Володимира. Т. Швидченко також відзначає, що здебільшого жінки, які добровільно йшли на фронт, мали вищу освіту та благородне походження [87, с.10].

На початку ХХ ст. кожна з жінок займалася влаштуванням свого життя. Харитина Пекарчук (Тіна Кишечко) у 1915 р. вступила на службу до Таврійської губернської земської управи. У той же час Пекарчук стала однією із засновниць сімферопольської «Просвіти». У своїх мемуарах вона згадує про цей час: «Першими організаторами було п'ять осіб, що працювали в Губерніяльному та Повітовому Земстві, а поміж ними була й я. Це відразу активізувало українців, бо дало вперше нам змогу зустрічатися» [55, с.16]. Вона також згадувала про діяльність «Просвіти»: «Поволі вдалося zorganizувати український хор, аматорський гурток, влаштовувати літературні вечори, тощо. З часом ми навіть почали видавати свою газету». [55, с.16]. Марія Волосевич вступила до агітаційно гуртка. Марія Тарасенко, гімназистка випускного класу, входила в «Осередок українців-середньошкілників Києва». Як згадує І. Лоський: «Маруся Тарасенко була одним з дуже нечисленних винятків серед дівчат, яка брала більш активну участь в організаційній і культурно-освітній роботі» [38, с.1]. Тетяна Михайлівська-Цимбал також брала участь у роботі місцевої «Просвіти».

Однак саме революційні зміни кардинально змінили життя цих жінок. Маємо згадки жінок-воячок про початок революції 1917-го року. Харитина Пекарчук, після проголошення революції, разом з однодумцями узяла участь у маніфестації: «В дні 17 травня 1917 р. в Симферополі відбулася подія яка мала для нас рішачуче значення. В той день намічено похід-демонстрацію, яка

мала усвідомити чужинцям існування української нації в Криму, а водночас і нам самим виявити рівень нашої свідомості та активності. Формування походу ми призначили коло залізничного двірця й були заскочені непередбачено великою кількістю учасників. Їхні обличчя були повні шляхетного ентузіазму, бо оце вперше вони усвідомили свою приналежність і силу. На них була прекрасна народня ноша, дівчата у вінках. Здивовано та зворушено дивилася народня маса на наш похід, та радісними окликами вітала учасників» [55, с.17–18].

Як писала сама Тетяна Михайлівська-Цимбал, у свої молоді літа вона мало цікавилася політикою та ситуацією навколо, адже «революція застала мене в останньому класі гімназії» [45, с.58]. Зважаючи на буремні події Першої світової війни та початку Лютневої революції, дівчина вирішила поїхати на фронт до батька і знайомих. Після короткої подорожі авторка писала: «Революційні події розгорялися шаленим темпом, і я, повернувшись із фронту до Одеси, застала великі зміни» [45, с.68]. Під час цих змін вона намагається завершити навчання, паралельно з цим зауваживши, що «у гімназії нас тримали дуже строго осторонь усіх подій» [45, с.70].

У 1917 р., за часів правління Української Центральної Ради, в Україні розростався рух «Просвіти». Цьому впливу піддалася і Віра Бабенко, яка через деякий час стала зв'язковою повстанських штабів. У Веселих Тернах на Криворіжжі відкрили змішану гімназію, і Бабенко була однією з перших гімназисток села [8].

Як відзначено у некролозі Марії Волосевич: «Вир революційних подій, зародження нової української держави захоплює молоду дівчину й запалює в ній бажання працювати для України» [19, с.4]. 19 березня 1917 р. Марія брала участь у першій потужній українській маніфестації. Пізніше співала в хорі під керівництвом Олександра Кошиця. 1 травня від імені жіноцтва Марія виступала біля прапороносця українського полку ім. Богдана Хмельницького. 18 травня із групою молоді вона була делегаткою Першого Військового з'їзду, де вибрано Військовий комітет на чолі із Симоном Петлюрою. У першому

українському уряді на чолі з Володимиром Винниченком, Марія Волосевич стала помічницею генерального секретаря освіти Івана Стешенка та включилася в роботу державного апарату. Від імені уряду жінка брала участь у похороні перших жертв українського народу в боротьбі за незалежність.

Знову ж таки бачимо, що жінки були раді такій бажаній революції та чекали на великі зміни. І саме завдяки цим змінам жінки реалізували себе, як військові діячки в революційних подіях 1917–1921 рр.

В Секретаріаті освіти (уряд Центральної Ради) Марія Волосевич спершу була секретарем міністра, а згодом керувала так званим «столом персонального складу» Міністерства [19, с.4]. У січні 1918 р. М. Волосевич стала свідком проголошення Четвертого Універсалу УЦР. На початку 1919 р. на тлі наступу більшовиків її було запрошено на роботу у Штаб Правобережного Фронту. У наступні роки вона працювала у культурно-освітньому відділі Штабу Дієвої Армії Директорії УНР. На неї була покладена подвійна відповідальність: обов'язки урядовця для особливих доручень та зв'язкової внутрішньої служби [19, с.4].

У травні 1919 р. Марія потрапила у вороже оточення. Коли там вибухнуло повстання проти більшовиків, вона, маючи військовий досвід, почала працювати в Повстанському штабі, що координував діяльність окремих повстанських загонів. Воячка виконувала багато доручень: від зв'язкової до виконувачки обов'язків начальника штабу. Саме ці події змусили її подивитися на військову справу під іншим кутом. Працюючи в інспектурі 11-го полку 4-ї Сірої Дивізії, вона в нелегкі моменти сама йшла в розвідку, надихала солдат на звершення власним прикладом. «Була вона й на тому фронті, де українська армія стримувала навалу трьох ворогів: большевиків, денікінців і поляків, настала прикра хвилина, бо наші війська знайшлися в так званому «трикутнику смерті», – так пише про це невідомий автор некрологу [19, с.4].

Ще одна яскрава сторінка життя Марії – участь у Першому Зимовому поході під командою генерала Михайла Омеляновича-Павленка: «Її обов'язки

були різні: працівниця канцелярії, зв'язкова, сестра жалібниці, вона також читала воякам лекції з історії України, щоб протидіяти більшовицькій пропаганді, що розраховувала на менш свідомих козаків. Два з половиною місяці Марія ділила важку долю легендарних вояків 1-го Зимового походу» [19, с.4]. Також щодо цього періоду життя воячки, Завадська В. пише, що Марія Волосевич «під час Зимового походу повнила функції зв'язкової і нераз із нараженням життя в мороз і завію, ризикуючи потрапити в руки ворога, переносила вона накази нашого Головного штабу, в розпорядженні якого перебувала для окремих частин армії, які ніяк не могли сполучитися, будучи під натиском трьох ворогів» [50, с.237–238].

Х. Пекарчук також висловила велике бажання стати воячкою і у подальшому під ім'ям «Степан Книщенко» вступила до Українського маршового батальйону 34 запасного полку. Про це вона говорила так: «Мені хотілось доказати, що між українцями є також патріотки, які будуть боротись за свій край із зброєю в руках. Я була певна, що ми будемо мати своє військо (до нас дійшла вістка про український корпус ген. Скоропадського) і що там будуть боротись теж жінки-українки. Цей запал уділився не тільки мені, а захопив всю українську молодь Симферополя» [49, с.19]. Про тодішню ситуацію та боротьбу Центральної Ради Тіна Пекарчук також описувала у своїх споминах: «У липні 1917 р. Українська Центральна Рада вперто змагала до закріплення влади, яку признав їй Український Національний Конгрес. На перешкоді стояв Тимчасовий Уряд у Петрограді, що лиш із трудом погодився на автономію. Відбулись З'їзди – Військовий, Селянський, Робітничий і всі вони підтримували Укр. Центральну Раду в її змаганні до репрезентації українського народу» [66, с.21].

Щодо своєї діяльності у військо, то Харитина Пекарчук неодноразово описувала бої української армії з більшовиками. До прикладу, воячка писала, що були «великі бої, як це було біля Умані і за Вознесенськ. Там єдине, що рятувало нас, було те, що ми – кіннота, а вони були піші» [55, с.48].

Згадувала вона і про Зимовий Похід, в якому також брала участь: «Зимовий Похід проголошено на засаді добровільній, примусу не було. Та все ж таки при повній свідомості дуже важкої ситуації зголосилося около 4,000 вояків і старшин. До Зимового Походу станули три дивізії (у скороченому виді) – Київська під командою Ю. Тютюнника, Запоріжська під командою Б. Крата і Волинська під командою М. Загородського. Головну команду над цим військом обняв ген. М. Омелянович-Павленко. Нелегко воно писати про Зимовий Похід. Цей зрив нашої армії можна оцінювати, як очайдушний крок. Але з другого боку це був також прояв великої непохитності і завзяття. Всі, що зголосились, були свідомі важкої ситуації і невеликих надій на удачу. Але всі були вірні своїй присязі і навіть у такій скруті своєї зброї здати не хотіли. Ми знали, що ризикуємо всім, але й те, що зможемо зробити – потрібне для волі України» [55, с.45–46]. За цей похід Харитина Пекарчук нагороджена жетоном Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» під першим номером [Цит. за: 87, с.15].

У «Вільному Слові» в статті «Харитина Пекарчук...» один із її побратимів писав: «Я подивляв відвагу пані Тіни. Вона була тоді й сестрою, і вояком. Коли йшли в атаку на ворога, то Тіна завжди йшла попереду з рушницею в руках, а коли відступали, то Тіна в останній лаві відстрілювалася і одночасно забирала з поля бою на вози поранених вояків та опікувалася ними як сестра-жалібниця, за що всі вояки її дуже любили... Для мене особисто і для всіх тих побратимів, що знали тоді пані Харитину і бачили її на фронті та разом із нею рука в руку йшли у бій на ворога, пані Харитина була, є і буде найбільшою героїнею, для котрої не маю слів, якими б її обдарувати і вславити...» [Цит. за: 87, с.15].

Під час Української революції Віра Бабенко стала розвідницею Степової (Олександрійської) дивізії. Про життя та смерть Віри Бабенко згадував потім доктор Юрій Гоголівський: «На вулицях міста Тарнова (у Польщі), де перебував Уряд Української Народної Республіки, котрий відступив перед переважаючими московськими мародерами, 1921 року появилася дівчина

невеликого зросту, в козушку і хустці, з кошиком у руці. То й була Віра Бабенко - членкиня повстанської організації, що називалася «Молода Січеславщина». Вона тоді була гімназисткою 7-го класу» [87, с.226].

Також зі спогадів Юрія Гоголівського довідуємося: «Я почав розмовляти з нею. Дивлячись на Вірису, просто дивувався, скільки в тої дівчини відваги, сміливості, самопожертви. І все те так просто робилось, нібито вона пройшла з сусіднього села, якихось 3-5 кілометрів, у гостину до знайомих, а не такий далекий край, та ще в найнесприятливіших умовах, які тільки можна уявити, коли в Україні навіть удома було небезпечно сидіти, не кажу, поїхати чи піти в якусь далеку дорогу. Коли по всіх теренах вешталися озброєні банди й різні злочинці, заслані з Московії, коли кожне місцеве Чека, що саме хотіло, те й робило, коли переможний комунізм не знав міри своєму нахабству і виловлював усіх хоч трохи для себе підозрілих людей, а то й просто інакше думаючих, й їх розстрілював, у цей час дівчина йде в незнайому далеку дорогу й несе з собою таємні папери від своєї організації, з якими якби її зловили, то не знали б, яких мук для неї придумати» [8].

Навчання Марії Тарасенко в університеті було перерване, через те, що вона вступила до студентського куреня Січових стрільців і вирушили на російський фронт під Крути. Протягом двох років виконувала обов'язки сестри-жалібниці, зв'язкової та розвідниці при Дивізії Сірожупанників Армії УНР, яка дислокувалась на Конотопщині і Кролевеччині. У добу Гетьманату Скоропадського дивізія охороняла від більшовиків північні кордони України.

Про життя Ганни Осадчої майже немає інформації у вільному доступі. Лише відомо, що вона була гостомельською козачкою, що таємно співпрацювала з командиром місцевого повстанського загону Орликом [25, с.70]. Зі спогадів її племінника, Андрія Осадчого, що зберіг родинну історію про козачку Ганну, маємо інформацію, що жінка під час революції загинула в бою під Радомишлем [25, с.70].

Після повернення до Могилева з Києва молода Тетяна Михайлівська-Цимбал, як вона писала, не могла сидіти склавши руки, тому вирішила

вступити до лав борців за українську державність: «Ніяких церемоній і ніякої конспірації при вступі до повстанців не було. Через те, що я була першою (і єдиною) жінкою, хлопці прийняли мене радісно і за весь час мого перебування у загоні поводитися зі мною потовариському, але шанобливо і ввічливо. Жіноче рівноправ'я тоді ще не було дуже популярне, й мої нові друзі не дозволили мені тягати на собі зброї, але дали інше доручення – бути зв'язковою-розвідницею» [45, с.92].

Отже, частина жінок сприйняли революцію 1917–1921 рр. як шанс, як можливість самореалізуватися. Це виявилось у тому, що жінка отримала змогу змінити рід діяльності, опанувавши нові професії, у цьому випадку жінки стали військовими, згодом, побудувавши власну кар'єру. Очевидно, що Михайлівська-Цимбал, як і згадані вище жінки-воячки, скористалась цією можливістю і також пробувала себе у нових сферах діяльності, до яких спонукали революційні зміни навколо. Спогади віддзеркалюють зміну ставлення авторки до політики, до власної країни – вона стає національно свідомою українкою: «Я з гордістю та великим вдовolenням прийняла на себе нові обв'язки й старанно взялася виконувати призначену мені роль, керована гарячим бажанням – прислужитися по-справжньому своїй рідній справі» [45, с.92].

Далі – постійна небезпека у підпіллі зважаючи на великі шанси потрапити до рук більшовиків. У революційному буревії події змінювалися майже кожного дня, підтвердження чого є і у спогадах: «Переворот ішов за переворотом, і Могилів переходив з одних рук у другі. Під час приходу українських військ я звичайно працювала писарем у комендатурі, коли ж місто знову захоплювали більшовики, старалася не показуватися нікому на очі» [45, с.94]. Щодо своїх побратимів та повстанської діяльності авторка згадує так: «Всі ми були великими ідеалістами. Не чекали ніякої винагороди за свою діяльність, жили тим, що приносили селяни, і знали, що кожної хвилини нас могла чекати жорстока розправа. То все ж ми трималися. Може, наші зусилля

були слабі, нескоординовані, але в ті часи всяка опозиція до комунізму відігравала важливу роль» [45, с.99].

Варвара Крамаренко-Діберт на початку революції займалася вчителюванням в кагарлицькій школі, однак зважаючи на складні події в державі вона змінила свою професію, мимоволі ставши зв'язковою. [25, с.291].

Під час Української національної революції ці військові діячки стали учасницями та очевидицями багато доленосних подій для України та пройшли велику кількість випробувань, про що вони пишуть у власних споминах. У своїх мемуарах воячки описують складні епізоди своєї діяльності, висловлюють особистісне ставлення до української влади та дають оцінку більшовицької влади.

Наприклад, під час поїздки до Києва, де Т. Михайлівська-Цимбал хотіла вступити до Київської політехніки, у спогадах простежується досить негативне ставлення до уряду УНР та підтримка Гетьманату: «Життя було розхитане і війною, і революцією, і хаотичним господарюванням попереднього уряду. Гетьман робив усе можливе, щоб якось навести порядок, і справді досягнув великих, як на той час та обставини, успіхів. Щоправда, у всьому відчувався брак, воєнна розруха давалася добре взнаки, становище було якесь не дуже певне, але кияни запевняли, що за гетьмана все ж краще і спокійніше, як було перед ним» [45, с.82]. У цей час вона відзначає українізацію у культурно-освітній сфері: все більше у закладах освіти почали викладати українською мовою.

А от Харитина Пекарчук про часи Гетьманату Скоропадського відгукувалася критично та досить негативно: «Дня 29 квітня 1918 р. у Києві здійснився переворот, силою якого прийшов до влади гетьман Павло Скоропадський. Це привело з собою деякі зміни. Найперше я відмовилася наново скласти присягу, мотивуючи тим, що я вже раз присягала на вірність Укр. Нар. Республіці» [55, с.30–31].

Ставлення до більшовиків у всіх жінок, котрі мемуари досліджуються у роботі, було вкрай негативне. Наприклад, своє ув'язнення у «ЧЕКА» Пекарчук

згадувала так: «Щодня когось розстрілювали, щодня викликали на допит і мене. Поволі зазнала я їхніх метод примушування, бо вони старались мене заломити, ставлячи під стінку й обстрілюючи мене. Потім виводили живою назад у камеру аж до другого дня» [55, с.28]. З цих слів зрозуміло наскільки тяжким та жорстоким був більшовицький арешт Тіни Пекарчук. Ось як про цей період згадувала партизанка Михайлівська-Цимбал: «Могилів-Подільський знову зайняли більшовики, і почався червоний терор. Арешти, розстріли і заборона від п'ятої години вечора до сьомої ранку виходити на вулицю. Те, що діялося в Могилеві, діялося скрізь, куди лишень вступали більшовики. Дністром плили за течією розпухлі трупи закатованих і розстріляних. У Могилеві панував жах. Під більшовицьким серпом і молотом щодня падали жертви, ще численніші, ще безглуздіші, ніж було перед тим. Місто голодувало. Не було хліба, а про сіль – годі й згадувати. Всі, що були причетні до українського визвольного руху, або гинули в ЧК, або тікали і скривалися. Розповзлася десь по селах більша частина нашого партизанського загону» [45, с.28].

Проте попри усі перемоги на полі бою, Українська національна революція 1917–1921 рр. зазнала поразки. І жінкам-воячкам довелося залишити Україну. Ось як про це згадує Х. Пекарчук будучи на еміграції і дивлячись на ці події з плином літ: «Нас самих не полонили, але інтернували. Навантажили тісно в товарні вагони й повезли. Поволі й довго їхали ми через Перемишль аж до Пикулович, де нас вивантажили. Тут був табір, в якому досі тримали полонених большевиків. Наше положення безвихідне, настрій важкий, пригнічений. Про вигоди давно вже забули ми, а тепер ще й утратили свободу руху та можливість активності. А в той час докривавлювалась Україна. [...] Якби моя молодість та здоров'я могли повернутися, в мене було б тільки єдине бажання: стати сірим, безіменним рядовиком в однострою Української Армії, повернутися на свою колишню стійку, спочинути на Рідній Землі» [55, с.54–55]. Бачимо, наскільки емоційно складно дався для Харитини Пекарчук цей болісний момент, коли вона залишала Україну.

У своїх мемуарах Тетяна Михайлівська-Цимбал також з великим сумом та жалем згадує ці події, говорячи і про зміни у своєму світогляді: «Час, досвід, і чинна участь у боротьбі за незалежність України зробили мене зрілішою. Я вже не була байдужим, несвідомим, невігласом у державних справах, як раніше, й гірко відчувала нашу трагедію. Ми програли війну і знову втратили самостійність. Наша армія почала свій останній похід і врешті опинилася на чужині за дротами» [45, с.124]. Зважаючи на таке трагічне закінчення, жінка, як і більшість патріотично налаштованих учасників революції, змушена була виїхати закордон, залишивши Батьківщину: «Наступив день розлуки з Рідною Землею. Всі ми потішали себе думкою, що ця розлука буде недовгою, що знову наступить черговий переворот і ми повернемося. [...] Але ворожба не справдилася – я вже ніколи не вернулася» [45, с.127].

Щодо Марії Волосевич, то Після повернення до Крем'янця у липні 1920 р. жінка вийшла заміж за начальника штабу 2-ї Волинської дивізії Олександра Волосевича, уродженця Поділля. Під натиском більшовиків українська армія відступила за Збруч та подружжя опинилося в таборі інтернованих українських вояків.

Під час повернення на Катеринославщину Віру Бабенко заарештували агенти ЧК, які викрили їхню повстанську організацію і разом з дівчиною схопили 60 осіб. У наслідок допитів та катувань у 1921 р. Бабенко померла. Зі спогадів Остапа Гриця: «Вона... береться проходити сама-одна дороги, обсаджені чекістами так густо... Я уявляю в цю хвилину її дитяче обличчя, скатоване большевицькими звірями, як обличчя замученого Христа... Нехай і під час найлютіших допитів про тайну організацію; і припадаючи з поклоном до її тіней, зідхаю в глибини душі молитвою від нас усіх: – Благословенна будь!» [87]. Схожу трагічну долю бачимо і щодо Марії Тарасенко. Ігор Лоський, сучасник М. Тарасенко, у своїх мемуарах пише про це: «Взимку 1922 р. з'явився раптом у помешканні Тарасенків якийсь хлопець і розповів, що він прийшов «звідтам», з-за кордону. «Прийшов він до них зимою в поганенькій шинелі, – розповідала пізніше мати Марусі, – а Маруся каже: «Дамо йому,

мамо, козушок – такий мороз. Він подякував, узяв і потім часто приходив у тому кожусі й чай пив, а Маруся тішилася, що допомогла товаришеві з-за кордону». Цей «товариш з-за кордону», як виявилось, був підсланий провокатор. Наслідків його частих відвідин не довелося довго чекати. Десь у кінці зими Марусю заарештували разом з іншими і посадили в Чека» [38, с.2].

Отже, можна зробити висновок, що якщо деякі жінки вирішили працювати на благо Батьківщини в державному будівництві, то інші, скориставшись революцією та шансом, що вона дала, стали військовими. Мемуари воячок та підпільниць М. Волосевич, Х. Пекарчук, В. Бабенко, Г. Осадчої, Т. Михайлівської-Цимбал, М. Тарасенко, В. Крамаренко-Діберт та інших віддзеркалюють особистісний досвід жінки у війську під час революційних змін. Жіноцтво, що взяло зброю в руки було сповнено надії та натхнення щодо становлення незалежної України. Ці спогади є надзвичайно цінними через те, що вони репрезентують образ жінки-вояки, як ще один різновид діяльності жінки під час революції. Не менш важливими є спогади їхніх побратимів у військовій або підпільній справі, які віддзеркалюють відважність і жертвність жінок.

3.2. Жінки-сестри-жалібниці та лікарки

Поряд з певною кількістю жінок-воячок, що були в епіцентрі активних бойових дій, більшість жінок служили в санітарних частинах. Вони, знаючи медичну справу, перебували в санітарних частинах армії УНР будучи сестрами-жалібницями. Як зазначає Т. Швидченко, фактично жінки мали багатофункціональні завдання в армії, але за документами проходили в традиційній на той час для них ролі – сестри-жалібниці. Сестра-жалібниця – поняття, що включало в себе широкий спектр обов'язків: від медичної сестри, яка мала бути помічником лікаря або фельдшера, до ролі сестри милосердя, що опікувалася душевним станом хворих [87, с.11]. Медперсонал працював у

різних умовах – тилових і польових шпиталях, фронтових лазаретах, пересувних потягах тощо. Санітарки та лікарки витягували поранених з-під обстрілів і самі часто вмирали від інфекційних хвороб та тяжких поранень [87, с.12].

До таких жінок можемо віднести: Ганну Совачеву, Ірину Шмигельську-Климкевич, Терезу Алмазову, Христину Сушко, Світлану Харченко та інших [80; 87; 25]. Відмітимо, що жінок, які надавали медичну допомогу на фронті було надзвичайно багато, однак маємо невелику кількість відомих імен та біографій у відкритому доступі.

Як і жінки-воячки, медсестри та лікарки мали хорошу освіту. Наприклад, 1914-го року Тереза Алмазова закінчила німецьку жіночу гімназію в Ризі. С. Харченко під час революції навчалась на останньому курсі медичного факультету Київського університету, проте диплом отримати не встигла. Христина Сушко пройшла повний курс навчання на медичному факультеті Лозаннського університету у Швейцарії, знала кілька іноземних мов. Ганна Совачева закінчила музично-драматичну школу М. Лисенка в Києві. Ірина Климкевич, уроджена Шмігельська, закінчила учительську семінарію у Львові.

В дореволюційний період кожна з них дбала про своє життя та професійну діяльність. Ганна Совачева займалася творчістю, будучи акторкою та виступаючи на оперній сцені, як і у Росії, так і України. Під час російсько-японської війни вона мала досвід бути сестрою милосердя Червоного Хреста. З 1906 р., вийшовши заміж за В. Совачева, творча і громадська діяльність Ганни Вікторівни була пов'язана з Україною, хоча до цього вона усе життя прожила у Москві. Вона описувала цей етап свого життя так: «Я була щаслива всією істотою. Велика частина того щастя виходила від радості, що я, нарешті, потрапила в українське оточення. Моя сім'я, хоча і пішла з українського коріння, через довге життя на Московщині денаціоналізувалася, а виховання в інституті не могло мене направити на це. А тут я потрапила немов в рідне гніздо! Я відчувала себе частинкою української нації, для якої хотілося жити і

працювати» [Цит. за: 69, с.197]. Як і Совачева, Христина Сушко мала медичний досвід на фронті. З початком Першої світової війни дівчина вирушила на Південно-Західний фронт, де працювала медичною сестрою військового шпиталю.

В історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. також маємо згадку про дівчину ім'я Люся Гурська. По закінченні школи Люся Гурська почала працювати канцеляристкою у Канівській міській управі. Ось як писав у власному спогаді «Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р.» Михайло Середа, «в Каневі панували українські звичаї і любов до свого рідного слова... Вихована в обставинах суто українських і маючи запал до театральної праці, одного дня Люся Гурська записалася в ряди аматорів місцевого театрального гуртка». Невдовзі уже виконувала роль Олени у п'єсі «Нахмарилось» [73].

Однак, революція 1917-го кардинально змінила їхнє життя. Жінки по-різному згадували Лютневу революцію, але для усіх це був період нових можливостей, що з'явилися. Так описує свої враження Совачева: «1917 рік застав мене в Чернівцях. У столиці зеленої Буковини мені довелося пережити «весну революцій» з її не надіями, а переконанням у звільненні України. Це була весна революції, всі ми вірили непохитно в перемогу демократичних гасел. Ми вірили, що, коли вже народилась довгожданна дитина – воля, розум і шляхетність панівних націй не дадуть їй загинути. Україна – цей символ того прекрасного — виходила на світ Божий! І ця, ще квола, дитина все ж затривожила декого. Росіяни побачили, що з українцями їм доведеться рахуватись, як із поважною силою» [69, с.49]. В час українських визвольних змагань жінка працювала в шпиталі, в українському Червоному Хресті та військовій санітарній управі, як і її чоловік, Василь Совачев.

Майбутня дружина генерал-хорунжого армії УНР Олекси Алмазова – Тереза Кохель, також у свій час була сестрою-жалібницею. У автобіографії Тереза Алмазова зазначала: «Спочатку революції я спочувала визвольному руху українського народу, скерованого проти окупантів большевиків та

взагалі проти росіян, а тому в квітні місяці 1920 року, довідавшись, що Український Чорноморський полк мусить повстати проти влади большевицької, я вступила в цей полк сестрою жалібницею» [25, с.15].

Для Люсі Гурської Перша світова війна та революція 1917-го року перервали мирний плін життя і виступи на аматорській сцені. Новий імпульс їй надали події в Києві навесні 1917 р. Відчуваючи, що саме там відбуваються важливі події, Люся Гурська поспішила до Києва, щоби зануритися у ті державотворчі процеси. І тому дівчина почала працювати в українських культурно-освітніх організаціях [73].

Однак, найбільше інформації маємо саме про медичну діяльність жінок. Наприклад, Настя Линкова, молода дівчина, згадувала про свою роботи сестрою-жалібницею у буремні роки так: «Я не розуміюся на воєнній штуці, я не маю фахового військового досвіду, однак зрозуміла, що своїй невдачі ми завдячуємо відсутності об'єднаного командування. Кожна військова частина вважала себе незалежною, кожний отаман воював на власну руку. Навіть санітарне начальство потяга розгубилося і не знало кого слухати», – згадувала вона про ті часи в еміграції [74]. У березні 1919 р. вона вже була записана сестрою-жалібницею в Армії УНР у складі військового санітарного потягу під, який на той момент знаходився під Жульями. Восени 1919 р. брала участь у боях під Вапняркою.

Важливо відзначити, що служба у війську була привабливою для багатьох українських жінок, позаяк вони (особливо молоді дівчата) покидали домівки та отримували доступ до соціалізації в нових середовищах. Наприклад, Михайло Серeda у статті з «Літопису Червоної Калини» переповідає міркування сестри-жалібниці Насті Линкової: «Вона мала тверде переконання, що роля сестри-жалібниці не мусить бути обмежена її фаховим призначенням, що роля її ширша і сягає в площину моральних і гуманітарних зобов'язань» [73].

У 1917–1921 рр., Ірина Шмігельська-Климкевич була санітарним шефом Загону імені Гонти під командуванням Андрія Долуда. Ця двадцятирічна

дівчина пройшла цілу воєнну кампанію в лавах Галицької армії від захоплення Львова аж до польського полону в 1920 р. [87] Про власний вступ до українського війська жінка згадувала так: «З серцем, повним зворушення, захоплена вагою хвилі та величчю історичної події зголосилася я з братчиком своїм Польом, студентом філософії, на службу Україні. Від тої хвилі події валились на нас ураганом...». [87]. Ганна Дмитерко-Ратич писала у своїх спогадах про цю дівчину так: «Ірина Шмігельська-Климкевич, молода енергійна учителька. 1-го листопада покинула учительську посаду і зголосилась добровільно до служби у військовій команді. Її приділено до дієвої армії, як команданта санітетів до загону ім. Гонти, який брав участь у боях під Львовом. Зорганізувала польовий шпиталь і від того часу переносила всі труди воєнного життя – у Галичині так і на Наддніпрянщині» [12, с.134].

У 1918 р. Світлана Харченко вступила до новосформованого полку, який згодом став називатися 7-м Синім полком 3-ї піхотної Стрілецької дивізії [87, с.13]. Попри те, що Світлана не встигла отримати диплом лікаря, мала хист до медицини, за що її дуже цінували у полку. Крім того, вона була відважною, виваженою та сердечною людиною. Під час боїв завжди знаходилася в найбільш гарячих точках, під ворожим вогнем надаючи допомогу пораненим [87, с.13]. «Молода дівчина, років 22-23, невисокого зросту, але стрункої будови, з рожевим, миловидним, постійно усміхненим, наче хлоп'ячим, обличчям і веселими ясноблакитними очима. На голові – вояцький кашкет, з-під якого вибивалося буйне волосся золотистої барви, в короткій сірій спідничці й такого ж кольору жупані до колін, на ногах – мініатюрні чобітки. За плечима – невеличка рушниця кулеметника; на ремінному поясі із правого боку – револьвер. Під час походу – на коні, під час боїв – на перев'язочному пункті. Була подібна радше на молоденького козака, ніж на дівчину, й тим більше на полкового лікаря», – так описував молоду Світлану Харченко у журналі «Голос Комбата» Олександр Вишнівський у власному спогаді про сестру-жалібницю [7, с.5].

Перебуваючи у розташуванні Армії УНР, інша сестра-жалібниця Христина Скачківська (Сушко) на початку 1918 р. повернулася до праці у військовому шпиталі, а згодом у якості військової медикі вступила на службу до корпусу Січових Стрільців. Там познайомилася з полковником Романом Сушком, з яким вони згодом побралися.

Як уже зазначалося вище, Г. Совачева змінила театральну сцену на шпиталь, ставши сестрою милосердя. В. Совачів працював у Санітарній управі Армії УНР, деякий час очолюючи управу, завідував шпитальним відділом українського Червоного Хреста, був головним санітарним військовим інспектором Військового міністерства УНР, його дружина – працювала в шпиталі, в українському Червоному Хресті та військовій санітарній управі. «Ми з Василем взялися до діла: приладнали комірку під сходами готелю на перев'язувальний пункт. Подерли кілька простирادل на бандажі і наготовили, що мали в себе, для дезінфекції ран», – описувала свою роботу у ці складні часи у своїх спогадах жінка [81, с.15]

Як писав Михайло Середа, ставши медичною сестрою «Люся Гурська примушена була поділити всі бойові пригоди і невігоди, які мав повстанчий загін. На кривавих жнивах вона, через нестачу коштовного хірургічного приладдя, більше оперувала ласкавим словом і молитвою. Однак ранені і хорі вояки, яких пластуни возили на кулеметних возиках, якимось скоро видужували, підіймалися на ноги і впевняли, що вилікувала їх сестра Гурська. Були випадки, коли життя ранених залежало від доброї волі і самопожертви сестри Люсі». У лютому 1919 р. її загін вступив у бій з більшовицьким військом під селом Туча, що поблизу м. Калинівки. Вона врятувала вісім поранених українських бійців [73, с.15].

Крім спогадів про свою роботу під час буремних подій 1917–1921 рр., жінки також описують і особистісне ставлення до різних епізодів української революції. Наприклад, Г. Совачева надзвичайно радісно відгукувалася про прийняття 1-го Універсалу Центральної Ради, що значно підвищили бойовий дух українських військових: «А он причепурене до паради військо чітко

крокує під звуки маршу, щоб віддати честь і пошану своїй українській владі. Скільки національної гідности, скільки гордощів відчувається в їх ході! І все таке врочисте і хочеться, щоб такій процесії не було кінця...» [80, с.19].

Згадує жінка і про Першотравневу маніфестацію в Чернівцях та описує власні емоційні враження про цю подію, де українські військові частини вперше йшли окремо під національним прапором: «Я була тоді хвора й не могла брати участі в маніфестації. Зате приглядалась їй з балкона, а Василь обіцяв умістити наші прапори на початку й на кінці нашої колони, щоб мати уявлення про кількість українців. От почалась маніфестація! В далині наші синьо-жовті! Прислухаюсь і чую оркестру – це звуки нашого гімну... їх чути все ближче і ближче... І ось уже можна розглянути нашу колону, а тут вона вже під балконом. Кінця їй не видно! Попереду їдуть два запорожці в кармазинових жупанах із нашими прапорами, за ними велика оркестра, далше 30 душ президії Клубу з Василем на чолі, який бадьоро кивнув мені головою. Далі 300 чепурних козаків-кубанців на блискучих конях, а за ними безліч рядів піхотинців. Лиця усміхнені, горді й самопевні. Йдуть рівним військом кроком, ніби припечатуючи свідомість і гідність свого національного походження. Порядок зразковий. Такої радості й піднесення в маршуючого війська я ніколи перед тим і потім не відчувала» [80, с.19].

Однак про часи Гетьманату Скоропадського жінка згадує критично та досить негативно. Ганна Совачева говорила про це так: «Селянський з'їзд німці заборонили. Незабаром дійшла до нас вістка про розігнання Центральної Ради. Щеміло нам серце...» [82, с.18]. З усіх цих слів можна припустити наскільки несподіваною та неприємною стала звістка про зміну влади в Україні для Ганни Вікторівни.

Незважаючи на зміну влади 29 квітня 1918 р., після встановлення Гетьманату Павла Скоропадського, Люся Гурська продовжувала працювати канцеляристкою і при гетьманській владі. Але в неї все більше наростало критичне ставлення до політики Павла Скоропадського. Тому, коли утворилася Директорія, Люся Гурська почала підтримувати антигетьманський

рух. Невдовзі після встановлення влади Директорії Радянська Росія відновила війну проти УНР. Люся Гурська включилася у боротьбу проти більшовицьких військ, ставши медичною сестрою у повстанському загоні Козир-Зірки. А її рідний брат, славетний повстанець Олесь Точило-Гурський у цьому ж загоні очолив курінь Запорізьких низових пластунів.

Зі спогадів її сучасника Михайла Середи: «Житомир в ті часи нагадував непевний вулкан, навколо якого шумувала розбурхана стихія, яку треба було докладно простежити і приборкати. Пошукувано людей, що мали залізну волю, знавців психології юрби і селянського побуту, артистичного сценічного таланту, людей, які тримали під послухом свої лицеві мускули і зовнішні рухи, а головню людей, які з ніг до голови були віддані ідеалам УНР, патріотично наструнчених і національно освічених. Люся Гурська відповідала цим вимогам. Ризикована і небезпечна праця Люсі в ворожих нетрях давала у висліді цінні інформації нашому Проводові про силу і напрям ворожих замірів...Агентура прифронтової чека не чула під собою ніг, полюючи на Люсю Гурську» [73, с.15].

Мова йде про той час, коли вона залишилася на території, яку невдовзі знову зайняли більшовицькі війська, Люся Гурська зайнялася розвідницькою діяльністю. Її прикриттям став створений нею драматичний гурток. 1920 року вона створила прифронтову драматичну трупу, до складу якої увійшли сотник Армії УНР Олександр Кречет, з яким вона одружилася, а також Барвінок, Карабіневич, Чечель, Юренич. У складі цього драматичного гуртка були люди, пов'язані із отаманами Соколовськими і Шепелем. Дізнавшись про можливий свій арешт, Люся Гурська і Олександр Кречет завчасно втекли і влилися до полку Чорних Запорозжців. Л. Гурська на еміграції згадувала про свої будні у революційному вирі: «В Житомирі я баянсувала на павутинній ниті, яка звисала над страшною чорною прірвою. Я переносила десятки трагічних пригод. Але ж якась магічна сила, яку ми прозиваємо щасливим випадком, виносила мене завжди на тверду землю» [55, с.16].

Шмігельська-Климкевич, як хорунжий-санітет брала участь у Листопадовім зриві (1-21 листопада 1918 року) та в поході УГА на Київ (липень-серпень 1919 року). Жінка створила польовий шпиталь [55, с.16]. 1 листопада 1918 р. почалися бої за український Львів, і невдовзі у місті з'явилися синьо-жовті прапори. «Коли це побачила, з радості плакала, плакала і сміялася, сміялася і плакала. Вірити не хотіла власним очам», – згадувала про цю неймовірну подію Ірина [87, с.4].

Ось що писав про Ірину Климкевич невідомий мемуарист в «Календарі Червоної Калини на 1925» (Львів-Київ, 1924): «Ірину пізнав я в січні 1919 р. Стрінув я безпосередно команданта санітетів у червонім кошуку з перев'язкою червоного хреста на рукаві. Йшла ця санітарна стежа вслід за наступаючими, не зважаючи на безпосередну небезпеку. Наступ удався. Принесено й привезено понад 30 ранених, яким на полі бою уділено вже першої допомоги... Як хорунжий-санітет (санітар) брала участь у Листопадовім зриві (1-21 листопада 1918 року) та в поході УГА на Київ. Створила польовий шпиталь. Раз навіть попала у польський полон, але поляки відпустили її на просьбу ранених польських жовнірів, яких вона також перев'язувала на полі битви...» [34, с.4].

У цьому ж нарисі йдеться, що раз Ірина із бойовим побратимом діставали тіла загиблих бійців УГА з річки. Ірина на коні вплав діставала загиблих, аж сама почала тонути... Її врятували бойовий побратим та двоє польських старшин. Лікарка згадувала, що вона «...брала участь при здобутті Винниці, Калинівки, Бердичева, Києва і т. д. У Києві попала була в деникінський полон, але вдалося їй утекти. У Винниці вийшла в 1919 р. замуж за сотника Михайла Климкевича, випробованого команданта і завзятого жовніра...» [34, с.4].

Відзначимо, що С. Харченко проявила себе не лише лікаркою, але й воячкою. У боях під Вапняркою влітку 1919 р. Синій полк потрапив у засідку. Харченко зіскочила на коня і пішла в атаку. За нею понісся відділ кінноти і під вигуки «Слава Україні!» українські відділи перемогли червоних росіян [37,

с.269]. Тож не дивно, що її дуже поважали, і всі спогади про неї лише позитивні, адже побратими називали її «наша Світланка». «Але найбільш імпонувала вона всім своєю надзвичайною відвагою, нервовим опануванням і сердечністю. Під час боїв була завжди там, де ранені найбільше потребували її опіки; коли полк наступав, все була зараз за передовою лавою. Кермувала санітарним відділом і особисто робила перев'язки тяжче раненим, не звертаючи уваги на вибухи ворожих гарматних стрілен, кулеметний та рушничний вогонь» [7, с.5].

Проте, загинула вона трагічно. Коли поверталася в полк зі штабу дивізії в супроводі одного козака, на них напали більшовики. Олександр Вишнівський, який знаходився в шпиталі з тяжким пораненням і до якого вона поспішала, описує, що під час нападу Світлана вбила вистрілом з револьвера найближчого до себе червоноармійця, після цього її збили з коня градом куль та по-звірячому забили прикладами. «Довідавшись, що я в Піщанці, Світлана Харченко приїхала, щоб перевірити стан моєї рани, й це стало причиною її трагічного кінця. Наша Світланка – герой на полі бою – вмерла трагічно, але героїською смертю, не піддавшись ворогові» [7, с.5].

Христина Сушко пройшла тяжкий шлях, як лікарки, так і воячки. У 1919 р. у ході тяжких боїв під с. Малою Салихою вона потрапила у полон до більшовиків, де зазнала катувань. Проте жінка змогла втекти на даху переповненого більшовиками потяга та повернутися до місця розташування українського війська, де передала військовому командуванню інформацію про розташування більшовицьких частин. Крім того, у подальшому вона зазнала поранення двома кулеметними кулями в праву руку, проте залишилась в рядах війська, за що одержала подяку в наказі армії. Потім у бої під с. Великою Салихою була тяжко контужена, внаслідок чого стався параліч правого боку.

Після операцій і лікування у 1920 р. Христина народила другу доньку та повернулася до Дієвої армії. Наказом командувача 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР полковника Михайла Безручка її було призначено лікарем 46-го куреня цієї дивізії. У бою з більшовицькими військами поблизу с. Перга

її знову було поранено – цього разу в живіт і хребет. Лікування таких тяжких поранень вимагало багато коштів. Сам Головний отаман Симон Петлюра намагався фінансово підтримувати героїчну жінку. Восени 1920 р. Христина, після чергового лікування, повернулася до громадської діяльності і взяла участь у роботі Українського Червоного Хреста [87, с.16]. Генерал-хорунжий Михайло Омелянович-Павленко з великою повагою ставився до Христини Сушко, зараховуючи її до тих небагатьох жінок, які «безоглядно патріотично служили національній справі» [84, с.13].

Крім того, згадані вище лікарки висловлювали особистісне ставлення до жінок у війську. Наприклад, І. Климкевич про жінок у війську писала так: «В ряди УГА зголосилося дуже багато жінок, але тільки деяким удалося вибороти собі право чинної служби. А шкода! Участь жіноцтва в УГА та обсадження ним цілого запілля були б збільшили число фронтовиків. А борців не було в нас багато» [87]. А от Юзефа Лисогор вважала абсолютно по-іншому. В еміграції вона казала: «Між українською жінкою, що присвятила своє життя визвольній ідеї, та українською жінкою, що опинилася по таборах фронтового запілля в постаті прикраси і розваги, безперечно не було нічого спільного» [75, с.12].

Як зазначає Т. Швидченко, у історіографії цього питання згадані далеко не всі імена жінок, які боролися за українську державність в лавах українських військ у період 1917–1921 рр. Всі вони йшли на фронт добровільно, усвідомлюючи всі ризики, які на них чекали. [87, с.21].

Щодо подальшої долі жінок, то у грудні 1920 р. поручник Христина Сушко, як військовий лікар була інтернована в табір Александрів. Ірина Шмигельська-Климкевич була інтернована поляками в табір для полонених УГА у Фридрихівці. Також наприкінці 1920 року Люся Гурська зі своїм чоловіком, і разом з українським військом перейшли річку Збруч на територію Польщі. Їхнє життя пройшло в еміграції, як і життя Ганни Совачевої, яка була на еміграції в Австрії. Тереза Алмазова також була інтернована. 1 листопада 1926 р. вона написала заяву до Сенату Української господарської академії в

Подебрадах, де вже рік навчався її чоловік, із проханням прийняти її на економічно-кооперативний факультет. У заяві Тереза Алмазова зазначала, що не вважає себе українським діячем. Водночас вона висловлювала радість, що «чим могла, допомагала українському народові в його визвольній боротьбі». [26]. Як бачимо, майже усі сестри-милосердя, що працювали в українській армії змушені були залишити Батьківщину через поразку Української національної революції 1917–1921 рр.

Отже, можна зауважити, що спогади Г. Совачевої, І. Шмигельської-Климкевич, Х. Сушко, Т. Алмазової, С. Харченко та їхніх побратимів презентують нам загальний образ жінки-лікарки та сестри-милосердя під час революційної доби початку ХХ ст. Ці жінки описують своє ставлення до революції, свою мотивацію змінити професію ставши медичним персоналом, свою роботу у шпиталях, де вони лікували поранених, свої особистісне ставлення до влади, яка часто змінювалася тощо. І ця інформація є надзвичайно важливою у контексті революції 1917–1921 рр. в Україні зважаючи на те, що вона демонструє різні сторони образу жінки під час революції, як лікарки та медичної сестри.

Як висновок, можна сказати, що жінки продемонстрували себе, як повноцінні гравчині на театрі бойових дій революції 1917–1921 рр. Перш за все, усі жінки скористалися можливостями, що надавала революційна доба. Це дозволило їм змінити рід діяльності та стати воячками та лікарками у зоні активних бойових дій. Зазначимо також, що частина жінок ще з дореволюційних часів мали досвід роботи у медичній сфері, частина кардинально змінила рід занять, що віддзеркалюють їхні спогади, як і те, що головним мотивом, спонукаючим до вступу у ряди військових, сестер-жалібниць, армійських лікарки була національна свідомість та український патріотизм. Важливе значення мають мемуари українських вояків, які про сестер-жалібниць і лікарки в українському війську згадують з надзвичайною теплотою, відзначають їхню відвагу й жертвність.

Тож, варто зазначити, що мемуари, які писали як жінки так і їхні побратими-військові мають великий інформаційний потенціал для розуміння загального питання «жінка у війську».

РОЗДІЛ 4

ОСОБИСТИЙ ТА ПОБУТОВИЙ ВИМІР ЖИТТЯ ЖІНОК ЗА МЕМУАРНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ

Розглянувши непересічні біографії жіноцтва з яскраво вираженими політичними позиціями можна було б поставити крапку, однак мемуари цих жінок мають різносторонній інформаційний потенціал, який також вартує уваги дослідників. Жінки писали не тільки про важливі події, ситуацію на фронтах, свою безпосередню діяльність під час революції, а й про своє особисте та побутове життя. О. Оніщенко зауважує, що мемуаристки писали про свої власні почуття щодо побутових речей, приватного життя, суспільно-культурних подій [49, с.364]. Адже крім ролі активістки, жінки залишалися дружинами, матерями тощо. Вони самовіддано намагалися зберегти родину, дати дітям належне виховання та хорошу освіту, захистити їх від жорстокостей війни та революційних потрясінь, що припали на той час. Саме тому опис приватного життя доволі часто зустрічається у жіночих споминах того часу. Розлогі сюжети, присвячені побутовим проблемам, повсякденню містять мемуари Марії Лівницької, Наталії Полонської-Василенко, Софії Зерової, Катерини Антонович та інших [37; 65; 18; 1].

Відзначимо головні риси, що свідчать про рівень жіночих мемуарних творів, що досліджуються у роботі. Перш за все, це освіченість авторок, які навчалися в жіночих гімназіях, отримували освіту у вищих навчальних закладах. Марія Лівницька закінчила Фундуклеївську жіночу гімназію у Києві у 1897 р. Проте після закінчення навчання Лівницька стикнулася з певними труднощами: «Мачуха хотіла якнайшвидше видати мене заміж. В ті часи це була єдина кар'єра для молодої дівчини. Сумна була доля тих дівчат, які кінчали середню освіту. До вищої школи доступу майже не було, а знайти посаду для жінки теж було дуже тяжко», – писала Марія Варфоломіївна у своїх мемуарах [37, с.59].

Наталія Полонська-Василенко також навчалася у Фундуклеївській жіночій гімназії та закінчила в 1901 р. зі срібною медаллю. Згодом вона була студенткою на історично-філологічному факультеті Київських Вищих жіночих курсів, де вже в 1912–1915 рр. була асистенткою при кафедрі історії Росії і методики історії. Софія Зерова вчилася на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів. Катерина Антонович навчалася в Харківській художній школі та згодом у Жіночому медичному інституті в Петербурзі.

По-друге, за соціальним статусом та громадянським станом вони були дружинами, доньками, сестрами чи іншими родичками відомих політичних лідерів, військових, громадсько-культурних діячів, письменників, науковців, що сприяло формуванню особистості жінок, їх національної самосвідомості, розуміння того, якими цінними для нащадків можуть бути їхні свідчення про минуле як безпосередніх свідків та учасниць історичних подій [49, с.366]. С. Зерова, дружина українського історика, поета, перекладача М. Зерова, була однією з трьох доньок професора Федора Лободи. Її батько закінчив учительський інститут, служив у Луцькому окружному суді. Катерина Антонович – громадська діячка, археолог, дружина Дмитра Антоновича, народилася 1884 р. в Харкові у сім'ї культурного діяча та члена міської управи. Марія Лівницька, була дружиною Андрія Лівницького, члена Центральної Ради, голови Директорії УНР. Наталія Полонська-Василенко – історикиня, археологиня, архівістка та докторка історичних наук.

Усі жінки відзначилися активною громадською діяльністю ще до революції 1917–1921 рр. Марія Лівницька брала активну участь у діяльності Української жіночої громади, в революційних подіях 1905–1907 рр. В 1905 р. Революційна українська партія реорганізувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію. Лівницькі очолили нову революційну працю, перебравши на себе її велику частину. Сама Марія в той час розривалася між материнством і бажанням служити на користь народу: «Якось не спадало на думку, що буде з дітьми, коли мене заарештують, засудять на тяжку кару.

Молодь вірила, що самопосягання в революційних змаганнях є конечна. Ми вірили, що наша жертва принесе щастя і волю цілій нації і спокій на її землі. Ця віра в щасливе майбутнє штовхала ентузіастичну молодь на небезпеки, на тернистий шлях голоду й холоду, на тюрми, каторги, часто – на смерть. Батьки змагаються за волю, щоб прийдешньому поколінню було легко дихати в вільній батьківщині. Ми вірили, але доля судила інакше» [70].

Катерина Антонович, після весілля з Дмитром Антоновичем переїхала до Києва та стала членом Революційної Української партії. У своїх спогадах вона також згадує революційний буревій 1905–1907 рр. У ці часи Катерина Антонович навчалася у школі малювання і не брала участі в революційних подіях. Зважаючи на це, усе, що відбувалося навколо, сприймалися нею очима молодої необізнаної студентки. В її мемуарах згадується, що «і в Україні, і в Росії кипіла революція. Якось усі народи, що входили в склад російської імперії, відчули, що настав час, коли треба звільнитися, коли треба скидати російський царат» [1, с.61]. Жінка згадує демонстрації, яких вона ніколи в житті ще не бачила та в яких відразу взяла участь: «Демонстрація була оголошена на Кінній площі і всі направлялися туди. Пішли і ми. Коли підходили до площі, почалася стрілянина. Натопч почав тікати, а коли навкруги тікають, то психологія натопчу передається і тобі хочеться тікати, а тим більше, коли з усіх боків стрілянина» [1, с.61]. Зрозуміло, що цей епізод налякав К. Антонович, адже вона ще юною опинилася в натопчі незнайомих людей, по яких відкрили стрілянину. Проте попри цей інцидент, наступного дня дівчина поринула у своє студентське життя. Інші ж жінки займалися своїми буденними справами та не цікавилися політикою.

Кожна з жінок по-різному ставилася до початку революції, проте очевидно, що це призвело до кардинальних змін у їхньому житті. 28 лютого 1917 р. до Києва дійшли перші звістки про революційні події у Петрограді. Дмитру Антоновичу зателефонували з Українського клубу й повідомили про зречення Миколи II та повалення царизму. Ось як пригадувала ту хвилюючу мить у своїх споминах Катерина Михайлівна: «Надіюсь, що я перший скажу

вам цю потрясаючу новину! В Петербурзі революція і цар Микола II зрікся престолу і вже нема царату! І вже СВОБОДА, з якою Вас щиро вітаю!» В першому моменті я завмерла ... Ми весь час були дуже обережні в розмовах по телефоні, ми знали, що поліція підслуховує! А тут враз, наш милий і обережний знайомий передає по телефоні таку несподівану, неймовірну новину! Я мовчу, бо зразу не можу повірити, не можу прийняти цю вістку. Цар зрікся, а чи дійсно вже настало і чи дійсно ми діждались СВОБОДИ? І чи не помиляється він, так без страху говорячи? "Ви не лякайтесь! Тепер все можна говорити!" Я мовчу і вішаю трубку... Стою коло телефона, приходжу до себе і не знаю чи повірити... Іду в кабінет до чоловіка і схвильовано розповідаю йому... Ми дивимось один на одного, а в цей час вже радісні крики на вулиці: Урра, Слава, СВОБОДА! Демонстрація з червоними прапорами! Мабуть, таки правда!!! Ми обіймаємось і цілуємось! Тоді була така радість!!!» [77]. Отже, бачимо наскільки емоційним був відклик жінки на початок революції.

Катерина Антонович у своїх спогадах калейдоскопом подає усі важливі, для життя країни та її особистого життя, епізоди та події: «Виступ з промовою на Софіївській площі Дмитра Антоновича. Видання журналу «Сяйво» під редакцією Дмитра Антоновича. Центральна Рада працює. Українці помітно починають дуже енергійно організовувати культурне життя в Києві. В різних установах в яких раніше вживалася тільки російська мова, починають відігравати роль українці. З промовами до Городської Думи від Центральної Ради висилають як представника Дмитра Антоновича» [1, с.186].

Знаходимо також багато інформації про культурне життя того періоду. Катерина Антонович пише про Київську Академію Мистецтв, її становлення, про Український музей в Києві, різноманітні вистави тощо. У споминах Катерини Антонович, художниці й однієї з перших студенток академії, згадується епізод, пов'язаний зі становленням навчального закладу. Описуючи історію заснування інституції, жінка змальовує буремну ситуацію 1917 р., через яку Центральна Рада ніяк не могла прийняти статут академії, тож її існування опинилося під загрозою: «Ми лишились з його сестрою Галею і

майже зразу рішили, що треба щось зробити, щоб статут Академії таки затвердили! [...] Міністри це майже всі були наші добрі знайомі, які бували чи в нас, чи в Галі. Ми рішили з ними поговорити і вияснити їм чому так важно ствердити статут. [...] Ми пішли на засідання Ради і на перерві побачились і поговорили із міністрами. Кожен з них зрозумів, що цю справу таки треба негайно провести» [1, с.189].

З особливим трепетом згадувала жінка і українські традиції. Серед них особливе місце посіло святкування Великодня. Ось як вона це згадувала: «З кількома подругами ми ідемо до церкви в одинадцятій годині вночі. Ідемо зі свічечками, загорнувши їх навкруги папером, щоб вітер не погасив, чи свічечки вставлялися до ліхтарика, в кого він є. А на вулиці уже зустрічаємо інші гуртки також з сіяючими свічечками. І ми вступаємо до сіяючої церкви. І враження таке, що все навкруги сіяє. І на душі захоплююче радісно, бо така радісна молодість! І ми стоїмо і чекаємо. І враз з хорів гремить ХРИСТОС ВОСКРЕС! Ніби вся церква зітхнула: Христос Воскрес! І цей Великодень моєї молодості в рідному Харкові мені найбільше залишився в пам'яті і згадується завжди радісно і приємно!» [1, с.195].

Окремо згадує К. Антонович про відрядження чоловіка до Італії, як представника УЦР, коли вона сама залишається з сім'єю у Києві: «До Києва до нас приїхала друга, старша сестра мого чоловіка, Оріся і допомагала мені з господарством і з дітьми. Але без чоловіка було дуже сумно, бо й листи приходили не дуже часто» [1, с.205]. Загалом, спогади Катерини Антонович – це, перш за все, опис особистого життя жінки, де про ситуацію в країні вона не так часто згадує. Один з таких емоційних епізодів приватного життя жінки – переїзд закордоном. «Тож треба збиратися і їхати нам! Кидати тут усе. Україну, свою рідну Україну і налагоджене життя і школи, до яких почали ходити старші діти. Кидати все майно. Дім у Харкові, дім у Києві і все, що давало нам можливість жити й існувати. Треба подумати і ясно зрозуміти, що все це ти кидаєш і їдеш вже назавжди, їдеш на невідоме, на еміграцію» [1, с.219].

Інша жінка, Софія Зерова, свої емоції щодо Лютневої революції у 1917 р., не описує у власних спогадах, однак зазначає, що «коли розпочалася лютнева революція і фронт фактично перестав існувати, роботи на окопах припинились, харчувати було нікого, і всіх цивільних робітників, в тому числі й мене, відпустили додому» [18, с.216]. Після повернення додому жінці вдається влаштуватися на роботу в Книжкову Палату, про що вона досить докладно описує у своїх мемуарах, згадуючи і про загальну ситуацію у місті на початку революції. «Розпочалася громадянська війна, вчитися через постійне безладдя в місті і в навчальних закладах було майже неможливо. Я стала на роботу, але й тут не було ще нічого сталого, одні інституції – щезали, розформовувалися, інші зливалися, об'єднувалися, виникали нові, так само не дуже тривкі, і мені доводилося досить часто змінювати роботу. Нарешті пощастило влаштуватися на постійнішу, спокійнішу і приємнішу для мене – працю в Книжкову Палату» [18, с.217].

Схоже реагує на початок Лютневої революції Наталія Полонська-Василенко. Для жінки цей період був не радісним, адже жінка відчувала себе в небезпеці та була стурбованою революційним буревієм. 1917-й рік застав Н. Полонську-Василенко в Москві. У своїх спогадах вона згадує про революційні події в Росії, що в свою чергу дали поштовх й українській революції. Історикиня описувала, що суспільство відразу відреагувало на революцію з певним страхом і навіть бунтом: «Одного дня я почула на вулиці розмови про збройне повстання в Петербурзі. В газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Казали про величезні черги по хліб, на інші продукти. В Москві про це переказували з слів «очевидців»» [31, с.120].

З мемуарів Наталії Полонської-Василенко зрозуміло, що кожним днем ситуація ставала напруженіше, а революційні події розгорталися все більше. Про це вона пишала так: «Нарід хвилювався... Парламентарі поїхали верхом до манежу з білими прапорами і разом широко розкрилися ворота манежу, які виходять до Воздвиженки, до башти «кутафії», урочисто вилетіли парламентарі з білими прапорами, вигукуючи «Приєднались!!». Громоподібне

«урра» пролунало по всьому майдану, перекотилося на Мохову, Воздвиженку... Стрункими колонами з манежа виходили офіцери, юнкери і проходили на Мохову... Нарід витав їх криками, дівчата чіпляли на груди їм червоні банти. Було урочисто, гучно, звідкіля взялась музика, яка грала марсельезу... І було сумно і страшно» [31, с.120].

Жінка досить гостро сприймала події, що відбувалися. Вона була налякана та переймалася за родину, яка знаходилася не біля неї: «Я страшенно хвилювалась за батька: йшли чутки, що на фронті не всі прийняли «революцію»..... Я прагнула повернутися до дому, мене хвилювала мати, як вона там сама?» [31, с.121–122].

Небезпека і стурбованість відчувається і в записах Наталії Дмитрівни по поверненні в Київ. Мемуаристка залишила спомини про загальний стан вищої освіти на початку революції у місті: «Навчання припинилось. В університеті всі аудиторії перетворились в залі для мітингів, в середніх школах мітингували учні і оголошували засуди батькам, як класовим ворогам...почуття безнадійности, безпорадности, передчуття чогось ще жахливішого, що мусить статися, що насувається» [65, с.124]. Вона призупиняє наукову діяльність, зосередившись лише на викладанні, щоб заробити кошти на життя. У той час життя Наталії Полонської-Василенко було вкрай складним: велике навантаження на роботі, нестача грошей, слабке здоров'я, що підкосила також чергова конфіскація її майна. «Часи були тривожні. Кожний день приносив щось страшне. В Києві панувала анархія», – згадує вона у своїх мемуарах [65, с.113]. Як бачимо, ці спогади дещо схожі з мемуарами Софії Зерової: обидві жінки описують власну стурбованість та розпач через напружену ситуацію, що відбувається.

Характеризуючи початок 1918 р. Полонська-Василенко писала: «Центральна Рада безсило намагалася переконати большевицьку Москву про свої прагнення до федерації....Большевицька зграя йде на Київ з різних напрямів, у той час, коли українські сили в самому Києві були дуже малі» [65,

с.139]. Тобто, можна зрозуміти, що не зважаючи на те, що професорка не бере участь в українській революції, вона на стороні української влади.

Н. Полонська-Василенко була свідком обстрілу міста військами Муравйова у січні 1918 р.: «П'ять днів без перерви, день і ніч, на вулицях Києва, в будинках, парках та дворах рвалися стрільна большевицьких гармат. Сотні невинних жертв косила смерть червоного московського ката» [65, с.139]. Можна сказати, що Наталія Дмитрівна гостро негативно сприймала захоплення Києва більшовицькими військами у січні 1918 р. та подальший більшовицький терор. За її свідченням, стан суспільства в Києві погіршився в 1919 р., коли до влади прийшли більшовики: люди опинилися на межі виживання через холод і голод. Міститься в мемуарах Н. Полонської-Василенко також згадка про її перебування в лікарні, коли вона захворіла на черевний тиф. Вона зазначила, що утримання хворих було жахливим через нестачу їжі та потрібних ліків.

Загалом, варто відзначити, що досить багато жінок-мемуаристок у своїх спогадах негативно відкликаються про більшовицьку владу та катастрофічну гуманітарну ситуацію у містах. До прикладу, викладачка Наталія Дорошенко-Савченко описувала схожу ситуацію і у Полтаві: «Знову більшовики. Знову перелякана душа обивателя тремтить від жаху невідомих кар. А до морального пригнічення приєднується фізичний голод. Хто з громадян міг легше пережити цей час, то це ті, що мали зв'язок із селом. Зате хто цього зв'язку не мав, був вже тоді засуджений на повільне вмирання. Світла теж зменшилося: електрика ледве блимала, «чрезвычайки» (залізні печі, що їх поставили по кімнатах, бо вже трудно було діставати дрова) куріли потроху, але холод уночі був такий, що все натягали на себе, звичайно не роздягаючись. Де були водотяги, не можна було користати з них, бо в рурах вода позамерзала» [14, с.73].

Жінки неодноразово згадували складні побутові умови у місті. Наприклад, Дорошенко-Савченко часто згадувала про дефіцит продуктів: «Умови щоденного життя все тяжчали. Головною поживою була картопля й

чорний хліб, та й це видавали на картки в обмеженій кількості й тільки совітським робітникам (совробам) та їх родинам; ці останні діставали половину пайка. За пайком треба було дижурити часом по півдня. Добре, як хто мав велику сім'ю. Тоді люди чергувалися по годинах. Самотньому часом неможливо було чогось добитися, особливо, коли треба було рівночасно дижурити коло різних крамниць. Видавали переважно хліб, олію (вона заступала нам товщі), нафту, різні крупи, дуже рідко сало, сірники, цукор, пізніше — цукорки замість цукру. Вже в перший свій прихід більшовики скасували приватну торгівлю, і в першу чергу на цукор і хліб установили монополі» [14, с.83].

Знаходимо спогади жінки не тільки про нестачу їжі, а й про проблеми з одягом. Він набув нових функцій, став не тільки предметом носіння, а й предметом обміну, зважаючи на тотальний дефіцит про більшовиках: «Одежа, білизна — все це було не тільки предметами ношення, але й капіталом для обміну: мануфактури не було й селяни охоче міняли різні продукти на одягу. Ховали скрізь: в садках, погребях, сараях, в стінах між цеглу, за шпалери, під дровами, під гноєм, в закаблуках черевиків, в канапах і т. и. Але «товариші» все-ж знаходили речі, й тоді горе було тим, у кого викривали приховане. Оголошували «саботажистом» і провадили до «чеки». Ні сльози, ні благання — ніщо тоді не помагало» [14, с.83]. Цей епізод ілюструє «новий порядок» в українському суспільстві при більшовицькій владі.

Схожий опис гуманітарної кризи бачимо і у мемуарах Тетяни Михайлівської-Цимбал. У своїх спогадах пише, що справжній жах розпочався з окупацією більшовицької влади Києва. «Вкінці сталося найгірше: Директорія покинула місто, а на її місце прийшли більшовики. Наступив повний розгартіяш. Знамените ЧК пустило в хід свою знамениту машину, zorganizували справжню різню на Липках з усіма катувальними обладнаннями. Тисячі киян утратили там серед страшених мук життя. Столиця опинилася в кігтях голоду і холоду й жаху» [45, с.87]. Схожі описи репресивної

діяльності більшовиків щодо мирного населення в Україні жінка згадувала багато раз.

Софія Зерова, в свою чергу, згадує: «Надходили тяжкі роки повоєнної руїни і громадянської війни. В Москві і в більшій частині країни уже справляла перемогу жовтнева революція, розпочинався період відбудови, але за Україну й Київ ішла ще велика, гостра боротьба; лінія фронту була ще несталою, постійно змінювалася», – з цих слів жінки зрозуміло тогочасну політичну ситуацію на українських теренах [18, с.218]. Також Софія Федорівна описує і проблеми побутового плану, пов'язані з харчовим забезпеченням у Києві: «Ми, кияни, прокидаючися вранці, не завжди певно знали, яка влада в місті, чи будуть відчинені харчові магазини, чи можна купити щонебудь на базарі. Бували дуже тяжкі хвилини, ніхто не був певен завтрашнього дня, ніхто не їв досхочу, майбутнє видавалося неспокійним і непевним. Так хотілося миру, демократичного, міцного» [18, с.218–219].

У 1920-му стається важлива подія в житті Софії Лободи – вона виходить заміж за Миколу Зерова, з яким була знайома ще до Першої світової: «Ніякого весілля ми, звичайно, не влаштовували. Час був тяжкий, голодний, пригощати гостей було нічим, всі це добре розуміли» [18, с.220]. Попри радісну подію, жінка також і згадувала побутові проблеми, що були поширені в українських містах під час революційного виру. Ці проблеми червоною ниткою погодять через весь сюжет революційного життя у Києві.

І знову ж таки бачимо картину холодного і холодного міста під час окупації більшовиків. У своїм спогадах С. Зерова згадувала і про тяжкі побутові умови, і невеликі кімнати, де вона проживала, і проблеми з транспортом, і нестачу їжі та загалом тяжку ситуацію у місті. Ось декілька епізодів: «Праці в мене тоді було дуже багато, все доводилося робити самій. У помешканні не було води, треба її було приносити на третій поверх з підвалу, де містилася пральня, це було не легко, але я виконувала і це. <...> В кухні в нас тепер було три господині, але всі ми жили дуже мирно й дружно, непорозумінь і сварок у нас ніколи не було. На старій великій плиті, в якій

тепер, звичайно, не палилося, стояло три примуси. На них ми всі варили куліш із пшона – коронна страва того часу. Картопля являла собою велику розкіш і рідкість. І коли вона з'являлась випадково когось із нас, ми пригощали нею один одного, ніби якимись ласощами. [...] Хліба не вистачало, люди купували або діставали у родичів на селі трохи борошна й пекли коржі» [18, с.221–224]. Відразу кидається у очі позитивне відношення Зерової до складних побутових умов, що імовірно було зумовлено тим, що спогади були написані на замовлення. А отже і ніяких критики та нарікань там не мало бути.

Щодо подальших подій, то тяжке життя у голодному Києві змусило подружжя переїхати: «Я не мала нічого проти, залишила працю і восени 1920 року ми переїхали з Києва до Баришівки і прожили там близько трьох літ. Баришівка була в ті роки тихою вигідною провінцією, містечко вважалося "заштатним" і справді мало чим було схоже на місто, радше виглядало воно як українське село» [18, с.225]. Наступні епізоди життя Софії Зерової покриті чорними плямами, достовірно відомо лише, що вона померла у 1985 р.

Марія Лівницька має інші спогади про ці часи, адже вона перебувала у дещо іншому становищі. У власних мемуарах вона більше уваги звертає на свою сім'ю, свого чоловіка, а не на описи складного життя під час революційних змін. Під час Української революції Андрій Лівницький став членом Центральної Ради, потім – міністром уряду Української Народної Республіки, прем'єр-міністром УНР. Тому з початком революції подружжя Лівницьких повністю поринули у події. Марія Лівницька описувала це так: «Наше життя різко змінилось. З тихого і спокійно воно стало знов бурхливим, повним хвилювань» [37, с.259]. Але повноцінно взяти участь у змінах Марії Лівницькій так і не вдалося: «Я особисто не брала участі в революції 1917 р. Причиною цього були мої родинні обставини. Наші діти, Наталя і Микола, були в шкільному віці та вимагали моєї опіки. Дочка моя училась вже в гімназії в Золотоноші, а сина я сама підготовляла до іспиту до першої класи гімназії. Під моїм доглядом були також хлопці-сироти, якими опікувався Андрій. Я не мала права занедбувати всіх цих обов'язків родинного характеру. Мені

доводилось частенько перебувати тільки удвох з сином та службою» [37, с.261].

Але через наступ більшовиків на українські землі, наприкінці 1917 р. Лівницька змушена була переїздити, про що згадувала у спогадах так: «При такій неспокійній і навіть небезпечній політичній ситуації мені з дітьми не можна було довше жити в Полтаві. У грудні 1917 року перед Різдвяними святами, залишивши Андрія в Полтаві, ми виїхали назад до Гельмязова» [37, с.272]. Але і там усе тільки погіршилось для жінки: невпевнена політична ситуація та хворий син тільки ускладнювали стан справ. «Непокоїлась я і своєю ситуацією; що мала робити з хворою дитиною, яку не можна було рушити з ліжка? Наше трагічне становище погіршилось іще тим, що один з робітників мріяв нас вижити з будинку Бремзенів, в якому ми тоді жили, і ним заволодіти» [37, с.273].

Далі – постійні переїзди. Відбувся переїзд до Києва та наступний до Жмеринки, яку з часом окупували більшовицькі війська, через деякий – на Полтавщину. «Час ішов, а Андрій не повертався. Моє становище ставало щораз більш неприємним. Я не знала, що робити. Чекати на поворот українського уряду здавалось безнадійним. Не могла я сидіти далі у батька на утриманні та ще й з трьома дітьми», – описувала ці складні часи без чоловіка М. Лівницька [37, с.314]. Як бачимо, і у цьому випадку жінка чекала поверненню «наших», попри те, що сама не брала участі у українській революційній боротьбі.

Отже, зважаючи на вищесказане, відзначимо, що спогади М. Лівницької, Н. Полонської-Василенко, С. Зерової, К. Антонович та інших жінок-мемуаристок мають в собі великий інформаційний потенціал. Потри те, що усі вони різні за обсягом, місцем і часом написання, вони вміщують в собі різносторонню інформацію не тільки про професійне, військове, але й про буденне та приватне життя авторок, що є характерною ознакою саме жіночої мемуаристики. Жінки писали про свою діяльність, родину та дітей, просякнуті стурбованістю за їхню долю, про знайомих і загальну ситуацію в місцях, де

вони проживали під час революційних подій 1917–1921 рр. Їхні спогади, окрім іншого, містять докладне описання катастрофічної гуманітарної ситуації в Києві та інших містах України за часів більшовицької окупації, особливо у 1919 р.: холод, голод, більшовицький терор.

Отже, мемуари дають змогу по-новому, з жіночої оптики, подивитися на проблеми повсякдення суспільства зазначеного часу.

ВИСНОВКИ

Початок XX ст., який ознаменувався Першою світовою війною та Українською національною революцією 1917–1921 рр., став абсолютно новим етапом жіночої емансипації в Україні. Соціальне становище жінки в українському суспільстві змінилося докорінно та безповоротно. Для жінок відкривалися нові можливості, ролі та професії. У ті буремні роки вони нарівні з чоловіками зробили чималий внесок у розвиток української державності. Жінки використовували нові можливості революційних змін, або ж просто пристосовувались до них, намагаючись вижити.

Саме тому вивчення індивідуального, і разом з тим, конструювання спільного жіночого досвіду часів Української революції 1917–1921 рр. дає змогу по-іншому, не з традиційного, чоловічого, боку поглянути на події модерної історії України. Мемуари учасників та очевидців виступають важливим історичним джерелом для вивчення місця та ролі жінки у революційних подіях. Жіночі мемуари «говорять» читачеві про особисте ставлення авторки-мемуаристки до зазначених подій та особистостей, демонструють її роздуми та оцінки, відновлюють факти або події, що недостатньо висвітлені в інших джерелах, тим самим відкриваючи їх для науковців і громадськості. Не менш важливе значення мають мемуари чоловіків – родичів, колег по роботі, побратимів у війську, що відбивають різні аспекти становища та діяльності жінок.

Залучені до дослідження мемуарні твори віддзеркалюють розмаїття діяльності жінок-учасниць українського руху, варіантів їхньої самореалізації в епоху революційних змін 1917–1921 рр. в Україні. Мемуари Софії Русової, Галини Журби, Надії Суровцової, Тамари Петрів, Юлії Кіцери, Наталії Дорошенко-Савченко, Лесі (Олександри) Кривицької демонструють дотичність до української революції через професійну та громадську діяльність. Ці буремні зміни в країні дозволили їм побувати в новому амплуа державного працівника, урядовця молодой української держави. Урядовиці

докладно описують початок революції, утворення нових органів влади, свої обов'язки в уряді, колег, з якими працювали та відомих історичних діячів, з якими зустрічалися (М. Грушевський, С. Петлюра).

Інша сфера активної діяльності жінок і, разом з цим, набуття нового досвіду – долучення до військової справи. Мемуари військових діячок та підпільниць М. Волосевич, Х. Пекарчук, Т. Михайлівська-Цимбал, В. Крамаренко-Діберт та інших віддзеркалюють особистісний погляд на жінку у війську під час революційних змін. Жінки, що взяли зброю в руки були, сповнені надії та натхнення щодо становлення незалежної України. Ці спогади є надзвичайно цінними через те, що вони репрезентують образ жінки-воячки, як ще один приклад діяльності жінки під час революції.

Спогади Г. Совачевої, І. Шмигельської-Климкевич, Х. Сушко, Т. Алмазової, С. Харченко та інших презентують нам загальний образ жінки-лікарки та сестри-милосердя революційної доби початку ХХ ст. Ці жінки описують своє ставлення до революції, свою мотивацію змінити професію ставши медичним персоналом, свою роботу у шпиталях, де вони лікували поранених, свої особистісне ставлення до влади, яка часто змінювалася тощо. Зазначимо також, що частина жінок ще з дореволюційних часів мали досвід роботи у медичній сфері, частина кардинально змінила рід занять, що віддзеркалюють їхні спогади, як і те, що головним мотивом, спонукаючим до вступу у ряди військових, сестер-жалібниць, армійських лікарки була національна свідомість та український патріотизм.

Усі мемуари різні за обсягом, місцем і часом написання, вміщують в собі різносторонню інформацію не тільки про професійне, військове, але й про особисте, буденне та приватне життя авторок, що є характерною ознакою саме жіночої мемуаристики. У даному випадку великий інформаційний потенціал мають спогади М. Лівицької, Н. Полонської-Василенко, С. Зерової, К. Антонович та ін. Жінки писали про свою діяльність, родину та дітей, спогади просякнуті стурбованістю за їхню долю, про знайомих і загальну ситуацію в місцях, де вони проживали під час революційних подій 1917–1921 рр. Їхні

спогади, окрім іншого, містять докладне описання катастрофічної гуманітарної ситуації в Києві та інших містах України за часів більшовицької окупації, особливо у 1919 р.: холод, голод, більшовицький терор.

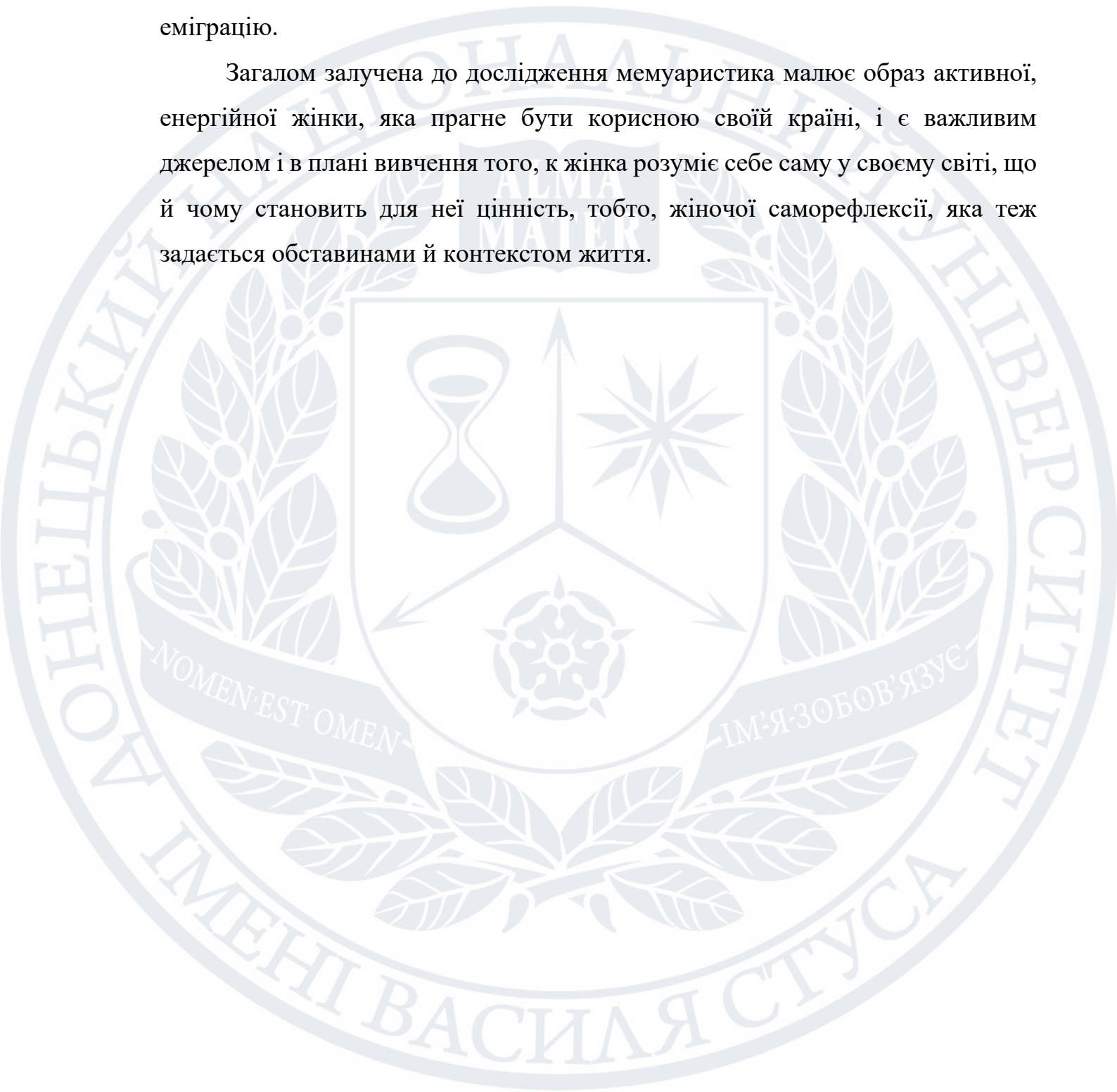
Також відмітимо, що для нашого дослідження є важливим враховувати і чоловічі спогади про жінок. Саме тому до аналізу залучені спогади Симона Петлюри, Микити Сріблянського, Олександра Кіцери, Ігора Лоського, Юрія Гоголівського, Остапа Грицяя, Михайла Середи, Олександра Вишнівського та інших. Усі ці чоловіки були або учасниками Української національної революції 1917-1921 рр. Оскільки вони були громадськими діячами та військовими їхні спогади мають велику цінність, зокрема, зважаючи на те, що мають інформаційний потенціал про жінок у революційні 1917–1921 рр. Важливе значення мають мемуари українських вояків, які про сестер-жалібниць і лікарток в українському війську згадують з надзвичайною теплотою, відзначають їхню відвагу й жертвність.

Спогади українських вояків і підпільників часів Української революції мають велике значення і тому, що завдяки ним стають збережено імена жінок – учасниць національної революції, які загинули. Це, зокрема спогади О. Вишнівського про Світлану Харченко, І. Лоського про Марію Тарасенко, Ю. Гоголівського про Віру Бабенко тощо.

Отже, мемуари зазначеного періоду мають надзвичайно високий інформаційний потенціал. Жінки-мемуаристки писали про свою діяльність у революційні часи: урядова діячка, вчителька, військова, підпільниця, лікарка, сестра-милосердя тощо. По-друге, інформаційне наповнення мемуарів надзвичайно широке. Авторки пишуть про усе: власну діяльність, родину, знайомих, колег, військові події, висловлюють особистісне ставлення до українських урядів та більшовиків тощо. Загалом бачимо, що ці жінки висвітлили проблеми повсякдення суспільства та соціально-економічне становище людей у різні періоди Української національної революції 1917–1921 рр.

Зазначимо також яскраве емоційне забарвлення жіночої мемуаристики: захоплення початкових днів революції, ентузіазм доби Центральної Ради, надія у жорстокі часи боротьби з Українську державу, сум та біль від'їзду в еміграцію.

Загалом залучена до дослідження мемуаристика малює образ активної, енергійної жінки, яка прагне бути корисною своїй країні, і є важливим джерелом і в плані вивчення того, к жінка розуміє себе саму у своєму світі, що й чому становить для неї цінність, тобто, жіночої саморефлексії, яка теж задається обставинами й контекстом життя.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович К. З моїх споминів. Частина 2. Вінніпег, 1966. 82 с.
2. Бежук О. М. Участь жіноцтва в українському національно-визвольному русі початку XX століття. *Вісник Національного університету «Львів. Політехніка»*. 2006. № 571. С.194–200.
3. Біличенко О. Спогади Надії Суровцової як феномен української мемуаристики. *Волинь філологічна: текст і контекст. Українська література як художній феномен: зб. наук. пр. / упоряд. В. Г. Сірук*. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. Вип. 19. С.6–12.
4. Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду. Київ: Воскресіння, 1993. 110 с.
5. Бонь. О. Захоплення більшовиками Києва у січні 1918 року очима українських гуманітаріїв: его-документи. *Київські історичні студії*. 2018. № 1 (6) . С.1–5.
6. Верба І. В. Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наук. думка, 2011.Т. 8. С.356–357.
7. Вишнівський О. «Наша Світланка». Голос Комбатанта. *Журнал Об'єднання бувиших Вояків-Українців в Америці*. 1959. Вип. Осінь-Зима. Ч. 4 (10). С. 5–6.
8. Віра Бабенко: військова юність і життя довжиною в 19 років. Історія Кривого Рогу. 25.10.2022. URL: <https://history.1kr.ua/publication/108>
9. Г. Невтомна борчиня за незалежність України. URL: <http://www.zhytomyr.travel/nevtomna-borchinya-za-nezalezhnist-ukraïni/>
10. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С.46–49.
11. Грідіна А. Жіночий погляд на українське суспільство в 1917–1921 роках у мемуарах сучасниць. Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць. Херсон: Видавництво ХДУ, 2022. Вип. 38. С.35–48.

12. Дмитерко-Ратич Г. Листопадові міркування. *Календар Українського Народного Союзу на 1962 р.* Б. м., б. р.
13. Добржанський О. В. Бажаємо до України! Одеса:Маяк, 2008.168 с.
14. Дорошенко Н. Полтавські спомини (1917–20 рр.). *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1933.* Річник Х. Львів: Накладом Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України у Львові (Ринок, 10), 1933. С. 56–92.
15. Дучимінська О. Де палає невгасне полум'я (Зустріч із Харитиною Пекарчук). *Наше життя (Our Life).* Філадельфія. Р. XXVI. Лютий Ч. 2. 1969. С.9–10.
16. Зайченко І. В. До питання про історіографію дослідження творчої спадщини С.Ф. Русової. *Педагогічний дискурс.* 2013. Вип. 15. С.257–261.
17. Закон про вибори до Установчих зборів Української народної республіки / Головна комісія по справах виборів до Українських Установчих зборів. Київ: Друк. Київ. губ. нар. управи, 1917. 48 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002098>
18. Зерова С. Спогади про Миколу Зерова. *Слово: літ., мистец., критика, мемуари, док.: збірник / Об-ня Укр. Письм. «Слово».* Едмонтон: Слово, 1973. [Т.] 5. С.211–253.
19. Знову схиляємо прапори. *Свобода. Український щоденник.* 1990. 14 серпня. Ч. 154.
20. Іванець А. До питання про кримський період життя української діячки Харитини Пекарчук та її участь у збройному захисті УНР (1894–1920 рр.). *Українознавство.* 2017. № 4. С.126–141.
21. Історична повість О. Кіцери. *Мистецтво лікування.* №2–3 (98–99) 2013. URL: <http://www.health-medix.com/articles/mistetzto/2013-03-18/kitsera.pdf>
22. Історичне джерелознавство: підруч. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. / Я. С.Калакура, І. Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 486 с.

23. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / Каліберда Юрій Юрійович; Національна академія оборони України. Київ, 2003. 24 с.

24. Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історичної дослідження: особливості жіночого досвіду, пам'яті, нарації. *Суспільні злами і поворотні моменти: макрподії крізь призму автобіографічної розповіді. Матеріали Міжнародної наукової конференції 25-26 вересня 2014 р.* / НАН України. Інститут народознавства. Львів, 2014. С.11–41.

25. Коваль Р. Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930. Київ : Markobook, 2020. 432 с.

26. Коваль Р. Тереза Алмазова, дружина генерала. 27 передача Романа Ковалю для Українського радіо Чикаго Запис 23 березня 2010 р. URL: <http://nezboryma-nasiya.org.ua/chikago27.php>

27. Ковальченко И.Д. (ред.) Источниковедение истории СССР. Москва: Высшая школа, 1981. 496 с.

28. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/CONST4>

29. Котенко Н. Приватний Зеров. *ЛітАкцент*. 2015. URL: <http://litakcent.com/2015/09/08/pryvatnyj-zerov/>

30. Кошова Н. Участь Надії Суровцевої у становленні та діяльності Міністерства закордонних справ 1917–1918 рр. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. В.1. С.18–24.

31. Кривіцька Л. Один вечір на позиції. *Літопис Червоної Калини*. Вип. №5. Львів, 1935, с. 3.

32. Кривошея І., Л. Якименко. Участь Надії Суровцевої в Українській національно-демократичній революції (1917–1921 рр.). *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С.78–86.

33. Кудіна О. Письменниця жіночої мужності. Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека. URL: <http://libr.rv.ua/ua/virt/113/>

34. Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*. Серія: Історичні науки. 2006. № 1. С.145–149.

35. Лабур О. В. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з Лютого 1917 року в Україні. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 40. С.42–58.

36. Липовецький І. Тамара Петрів. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто, 1969. Січень – березень. Ч. 23 (42). С.18–20.

37. Лівицька М. На грані двох епох. Нью-Йорк, 1972. 355 с.

38. Лоський І. Марія Тарасенко. *Незборима нація* (Київ). №24. 28 червня 2009

39. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 66–104.

40. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2009. Вип. 24. С. 277–291.

41. Любовець Н. Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2013. Вип. 37. С. 602–615.

42. Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 351 с.

43. Малик А.О. Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917-квітень 1918 рр.). Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Львів, 1999. 199 с.

44. Махорін Г. Невтомна борчиня за незалежність України. URL: <http://www.zhytomyr.travel/nevtomna-borchinya-za-nezalezhnist-ukraïni/>

45. Михайлівська-Цимбал Т. З військового гнізда. Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середя-ка, 1977. 128 с.

46. Морозова І. Українські еміграційні та західноукраїнські видання 1920-х років: спогади, документи, матеріали. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2015. Вип. 7. С. 277–301.

47. О. Ч. Жінки в Українській Центральній Раді. *Наше життя*. 1953. Філадельфія, січень, Ч. 1. С. 3–4.

48. Оніщенко О. В. Жінки в суспільно–політичному житті України. 1917 рік. Дис....канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 2008. URL: <https://vseosvita.ua/library/zinki-v-suspilno-politichnomu-zitti-ukraini-1917-rik-33727.html>

49. Оніщенко О. В. Мемуари жінок–діячок українського національно–визвольного руху як історичне джерело. *Роль визначних особистостей–митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості XIX – на початку XX ст.*: матеріали 3–5 наук. семінарів /Музей видат. діячів укр. культури Лесі Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького; упоряд.: Н. Грабар, О. Мокану, М. Горбатюк. Київ, 2011. С.364–369.

50. Оніщенко О. В. Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Гендерні дослідження. 2015. Вип. 1. С.159–170.

51. Орлова Т. В. Вітчизняна історіографія про участь жіноцтва у революційних подіях в Україні 1917–1921 рр. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. Вип. 4. С.147–150.

52. Отземко О. В. Спогади «старих більшовиків» як джерело вивчення радянського суспільства 50–60-х XX ст. (на прикладі спогадів учасників жовтневих подій 1917 р. у Маріуполі). «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи». Соціалістичний табір, СРСР та пострадянський простір у другій половині XX – на початку XXI ст. Матеріали Міжнародної наукової

конференції, присвяченої 25-тій річниці розпаду СРСР. 21–22 квітня 2016 р., м. Ніжин (Україна). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С.13–20.

53. Отземко О. В. Усні історії учасниць Української національної революції 1917–1921 рр. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія: теорія, практика та перспективи» 25–26 жовтня 2022 р. м. Вінниця. 2022. С. 30–37.

54. Пархоменко В. Вітчизняна мемуаристика Української революції 1917–1921 рр.: Навчально-методичний посібник. Миколаїв, 2019. 350 с.

55. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом (цикл спогадів). *Наше життя*. Філадельфія. 1969. №/№ 2–10. С.1–55.

56. Пекарчук Х. Моя служба Україні, як вояка. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто, липень–жовтень 1964. Ч. 1–2 (19–20). С.10–13.

57. Пеньковська М. Українська жінка в огні революції. *Свобода*. №176. 1 вересня 1939 р.

58. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Вид-во. Укр. Вільн. АН у США, 1956. С.316.

59. Петренко О. Софія Русова: від жіночого руху до коєдукації в навчанні та вихованні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: педагогіка. 2007. №1. С.17–22.

60. Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історичні науки. 2006. № 1. С.145–149.

61. Петрів Т. «Весна 1917 року в Києві». *Бюлетень СБУВ*. 1962. Ч. 12. С.10–12.

62. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2009. Вип. 4. С. 31–58.

63. Піскун В. Егодокументування та концептуалізація Української революції політичними емігрантами (перша половина XX ст.). *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.):*

Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Тилішак, Володимир Бойко. Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С.75–90.

64. Позняк-Хоменко Н. Співець латини й України: до 130-річчя від дня народження Миколи Зерова. *Український Інститут Національної Пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/spivec-latyny-y-ukrayiny-do-130-richchya-vid-dnya-narodzhennya-mykoly-zerova>

65. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. *Український історик*. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. 1988, №1–4 (97–100). С.119–129.

66. Померла Марія Лівницька, вдова по президенті УНР в екзилі Андрієві Лівницькому: [некролог]. *Свобода*. 1971, 19 серп. Ч. 152.

67. Потапюк Л. М. Діяльність жіночих громад в Україні як джерело забезпечення гендерного паритету (друга половина XIX – перша третина XX століття). *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Серія : Педагогіка. 2015. №1. С.18–23.

68. Програмні документи політичних партій України кінця XIX – початку XX ст.: матеріали до практичних занять / уклад. О. В. Отземко. Вінниця: ДонНУ, 2015. 110 с.

69. Ротач О. П. «Все життя я вірила в красу...» Ганна Вікторівна Совачова – видатна українська актриса та громадський діяч. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica* : зб. наук. праць. 2009. Вип. 5. С.186–219.

70. Русов Ю. Кілька спогадів про Софію Русову. *Слово Просвіти*. 22.02.2021. URL: <http://slovoprosvity.org/2021/02/22/obov-iazok-ponad-use/>

71. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.

72. Савенко І. Л. Мемуаристика як метажанрова система в українській літературі другої половини XX – початку XXI ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011. №6(217), Ч.ІІ. С.88–93.

73. Середа М. Українська жінка у визвольних змаганнях 1917–1920. *Літопис Червоної Калини*. Вип. №1. 1938. С. 11–15
74. Середа М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. Львів, 1937. Ч. 11. С. 14–16.
75. Середа М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. Ч. 10. С. 12–14.
76. Сірополко С. Сторінки з діяльності Симона Петлюри на еміграції. *Діло*. 1936. Ц.114. С.5–6.
77. Скальський В. Київ прокинувся. Як почалася Українська революція. Історична правда. 29.09.2018.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/29/153061/>
78. Смоляр Л. О. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.
79. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
80. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1980. Ч.9. С.19.
81. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1980. Ч.10. С.15–16.
82. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1981. Ч.2. С.17–18.
83. Сокол Г. Сторінки біографії Галини Журби. *Дивослово*. 2012. № 10. С. 50–54.
84. Срібняк І. Непоказна звияга (кілька епізодів з життя поручника Армії УНР, лікаря Христини Скачківської-Сушко, 1919 – 1925 рр.). *Наше життя*. 2018. Ч. 1. С. 13–16.
85. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 432 с.
86. Трембіцький А. Проскурівщина 1917 року у спогадах Наталії Дорошенко-Савченко на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк). *Вісник*

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Вип.4: На пошану професора А. О. Опилова. 2011. С. 163–175.

87. Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр. *Українознавство. Історичні студії*. № 4(73) (2019). С.8–24.

88. Шевелєва М. Марія Лівницька – перша леді України «у вигнанні». *Український Інтерес*. 2019. [URL:https://uain.press/articles/mariya-livytska-persha-ledi-ukrayiny-u-vygnanni-1021211](https://uain.press/articles/mariya-livytska-persha-ledi-ukrayiny-u-vygnanni-1021211)

